

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MƏSSURƏ TELMAN qızı İSMAYİLOVA

“İNGİLİS DİLİNİN KANADA VARIANTININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ”

İxtisaslaşma: HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

fil.f.d. S.İ.Səlimova

BAKİ - 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-6
I FƏSİL. İNGİLİS DİLİNİN VARIANTLARI.....	7-30
1.1. İngilis dili beynəlxalq dil kimi.....	7-22
1.2. İngilis dilinin variantları.....	23-30
II FƏSİL. İNGİLİS DİLİNİN KANADA VARIANTININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	31-50
2.1. İngilis dilinin Kanada variantının təhlili.....	31-44
2.2. İngilis dilinin Kanada variantının digər variantlardan fərqi.....	44-50
NƏTİCƏ.....	51-56
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	57-60

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Hər hansı bir dilin leksikasının zənginləşməsi prosesi həmin dildə danışan xalqın etnik tarixi inkişafı ilə ayrılmaz vəhdətdə baş verir. Hər iki fenomenin qarşılıqlı inkişafının nəticəsi olaraq, dil, öz növbəsində onu danışan, ondan istifadə edən xalqın mədəniyyətinə təsir edir. Kulturoloji təsirə dilin bütün komponentləri - fonetik sistemi, qrammatik quruluşu, ən çox isə dilin lüğət tərkibi, onun leksik sistemi məruz qalır. Çünki cəmiyyətdə baş verən hər bir yenilik birinci növbədə dilin lüğət tərkibinə öz təsirini göstərir. Lüğət tərkibinin inkişafı eyni zamanda bütünlükdə dilin inkişafı deməkdir. Dissertasiya işində ingilis dilinin variantları, xüsusilə də, bu dilin Amerika və Kanada variantlarının leksik sistemi, onun formalaşması və zənginləşməsinin üsul və vasitələri tədqiq olunur. Linqvokulturologiya dilçiliyin yeni bir sahəsidir. Əvvəllər linqvistik və yaxud da ekstralingvistik faktorlar çərçivəsində tədqiq edilən dillər 90-ci illərdən başlayaraq, sosial-kulturoloji aspektdə araşdırılmağa başladı ki, bu da öz növbəsində dil və mədəniyyətin qarşılıqlı şəkildə tədqiqinə yol açdı. Sosial linqvistika dilin sosioloji baxımdan, yəni mühitlə əlaqəsini, xüsusən, onun mövcudluğunun müxtəlif formalarını (dialekt, ədəbi dil) öyrənir. Dil və mədəniyyət probleminin araşdırılması və öyrənilməsi başqa elm sahələrinin də obyektı olsa da, onların spesifik cəhətlərini nəzərə alaraq, sosial-linqvistikanın yeni bir sahəsinin – linqvokulturologiyanın yaranması dil ilə milli mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin üzə çıxarılmasında xüsusi rol oynadı. ¹Digər sahələrdən fərqli olaraq, linqvokulturoloji tədqiqatlar hər şeydən əvvəl, filoloji baxımdan dilin milli-mədəni xüsusiyyətlərini və onların kommunikativ nitqdə oynadığı rolu öyrənir. Linqvokulturoloji amillər həm linqvistik, həm də ekstra-linqvistik amilləri özündə cəmləşdirir. Tədqiqatın mövzusunun aktuallığını şərtləndirən əsas amil odur ki, ingilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının formalaşmasında, xüsusi ilə də, bu variantların leksikasının zənginləşməsində linqvokulturoloji amillərin təsiri ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır.

Tədqiqatın obyektini ingilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının formalaşması və zənginləşməsi prosesinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini isə məhz bu prosesə təsir edən linqvokulturoloji amillərin araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri.

Tədqiqatın əsas məqsədi linqvokulturoloji amillərin ingilis dilinin ABŞ və Kanada variantlarının formalaşmasında oynadığı rolu kompleks şəkildə araşdırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- İngilis dilinin hər iki variantının formalaşmasında linqvistik amillərin tədqiqi;
- Regional variantların leksikasının formalaşmasında: Adət-ənənələrin rolunun aşkara çıxarılması;
- Din və mifologiyanın rolunun öyrənilməsi;
- Folklor və musiqinin təsirinin araşdırılması;
- Peşə və məşguliyyət ilə bağlı leksikanın tədqiqi.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi.

Dissertasiya işində ingilis dilinin qeyd olunan Kanada variantlarının leksikası ilk dəfə olaraq linqvokulturoloji baxımdan sistemli şəkildə tədqiq olunur. Əldə olunan elmi nəticələr bədii əsər və jurnalların nümunələri əsasında sübut olunur. Tədqiqat işində ABŞ və Kanada variantlarının leksik inkişafını şərtləndirən amillər toplusu şəkildə, ardıcılıqla təhlil olunur, bu mövzu ilə bağlı yazılmış tədqiqatlardan fərqli olaraq dilin formalaşmasını şərtləndirən linqvistik və kulturoloji amillər qarşılıqlı əlaqədə, təmasda araşdırılır.

Dil özü ən böyük mədəni proses olduğundan onun variantlarının da formalaşmasında linqvokulturoloji amillərin rolu danılmazdır. Bu zaman, linqvistik amillər onu ictimai bir prosesə çevirirsə, kulturoloji amillər də onun mədəni gücünü təmin edir. Amerika və Kanadadakı mədəni müxtəliflik, məhz qeyd etdiyimiz amillərin birləşərək bu ölkələrdə ingilis dilinin variantlarının formalaşmasında əsaslı rol oynamağına şərait yaradır.

Tədqiqatın metod və üsulları.

Tədqiqat işində metod və üsullar qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq seçilmişdir. İngilis dilinin təqdim olunan hər iki variantının inkişaf tarixinin

nəzərdən keçirilməsi, leksik laylarının formalaşmasının araşdırılması, regional variantların bir-birinə qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi, onların zənginləşməsi prosesində iştirak edən leksik alınmaların nəzərə alınması, sistemləşdirilməsi zamanı əsasən tarixi-müqayisəli və deskriptiv metodlardan istifadə edilmişdir. Linqvokulturoloji amillərin müəyyənləşməsi və bu amillərin ingilis dilinin variantlarına təsirinin tədqiqi zamanı ənənəvi və deskriptiv metoda üstünlük verilmişdir. Müasir dövrdə, qeyd olunan amillərin təsiri ilə ingilis dilinin və onun variantlarının leksik sisteminin zənginləşməsi prosesində meydana çıxan dialektizmlərin, realilərin müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi zamanı isə statistik-distributiv üsullar tətbiq edilmişdir.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar bunlardır:

- İngilis dilinin Amerika variantı, bir çox tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi, müstəqil dil deyil, ingilis dilinin regional variantıdır;
- İngilis dilinin Kanada variantları alınmalar, slənglər, müasir texnologiyalarla bağlı yeni yaranan sözlər hesabına zənginləşir;
- İngilis dilinin variantlarının formalaşmasında iştirak edən başlıca amillər adət-ənənələr, realilər, folklor, din, mifologiya, musiqi, peşə-sənət, etnik təfəkkür, məişət və digər sahələri əhatə edir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. İngilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının inkişafında linqvokulturoloji amillərin araşdırılması, bu sahədə mövcud olan elmi-nəzəri biliklər sisteminin zənginləşdirilməsidir. Dissertasiya işi gələcək tədqiqatlarda istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işindən alınan nəticələr ingilis dilinin müvafiq sahəsi üzrə xüsusi seminar və mühazirələrin hazırlanmasında, praktik kurslarda, tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər. Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyanın yazılması prosesində ingilis dilinin Kanada variantlarında yazılmış müxtəlif bədii əsərlərdən, canlı danışiq materiallarından, aidiyyatı olan kitab, ensiklopediya və lüğətlərdən istifadə olunmuşdur. Dillərin müasir dövrdə inkişafına dair daha dəqiq məlumatlar əldə etmək məqsədilə internet resurslara, gündəlik mətbuata əlavə mənbələr kimi müraciət olunmuşdur.

Tədqiqat işinin mənbələri. Mövzu üzrə araşdırılma aparılarkən həm ingilis, həm də Azərbaycan yazıçılarının bədii əsərlərindən, hər iki dildə mövcud olan müxtəlif paremioloji lüğətlərdən, həmçinin aidiyyatı olan kitab, ensiklopediya və internet resurslarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

İNGİLİS DİLİNİN VARIANTLARI

1.1. İngilis dili beynəlxalq dil kimi

Müasir dövrümüzdə ingilis dili siyasi danışıqlar və biznes dilinə çevrilib. Əsas elmi və tibbi araşdırmarlar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılaşmalara əsasən, təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidir. Cənubi Amerika və Avropa məktəblərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. Filippində və Yaponiyada uşaqlar ingilis dilini ən kiçik yaşlarından öyrənməyə başlayırlar. İngilis dili Britaniya, Kanada, Birləşmiş Ştatlar, Avstraliya və Cənubi Afrika daxil olmaqla, yetmiş beşdən çox ölkənin rəsmi dilidir.

Müxtəlif dillərin danışıldığı ölkələrdə insanların bir-biri ilə ünsiyyətini təmin etmək üçün çox vaxt ingilis dili rəsmi dövlət dili kimi çıxış edir. Hindistan buna yaxşı misaldır. İngilis dili 24 müxtəlif dilin hər birində bir milyondan artıq insanın danışdığı bu ölkədə hamı üçün ümumi dildir [2, s.38].

İngilis dilinin kökləri haradan gəlir? Nə üçün bu dil bu qədər populyar bir dil olub? Bu suallara cavab vermək üçün beş min il bundan əvvəl cənub-şərqi Avropada Qara dənizdən şimal bölgələrə tarixi ekskurs etməliyik.

Ekspertlər bu bölgədəki insanların proto-hind-Avropa dilində danışdığını söyləyir. Bu dil artıq mövcud deyil və buna görə də mütəxəssislər onun nə cür səsləndiyini bilmir. Amma Avropa dillərinin çoxunun əsasında məhz proto-hind-Avropa dili durur. Buraya qədim yunan, alman və latın dilləri daxildir. Latın dili danışıq dili kimi artıq mövcud deyil. Lakin müasir ispan, fransız və italyan dillərinin kökü latın dilində gəlir. Qədim alman dili holland, Danimarka, alman, norveç, isveç və ingilis dilinin formalaşmasına gətirib çıxarmış dillərdin birinin əsasını təşkil edir [11, s.146].

İngilis dili bir neçə yüz il bundan əvvəl Britaniya adasının istilaları nəticəsində yaranmışdır. İşğalçılar Avropanın şimal sahilləri boyu ərazilərdə məskunlaşmışdı.

İlk istilalar min beş yüz il bundan əvvəl anqlar tərəfindən həyata keçirilmişdi. Anqlar İngilis kanalını (La Manş) keçən german tayfalarının üzvləri idi. Sonradan Britaniyaya daha iki tayfanın üzvləri keçdi. Bunlar saksonlar və yutlar idi. Bu qruplar Britaniyada bir neçə min il yaşayan keltlərlə qarşılaşdı. Keltlər və işğalçılar arasında müharibə başladı. Bu savaşlarda keltlərin böyük əksəriyyəti öldü, ya da qula çevrildi. Bəziləri sonradan Uels adlandırılan yerlərə köçdü. Uzun illər ərzində saksonlar, anqlar və yutların danışdığı dillərin qarışığı nəticəsində anqlosaks, ya da qədim ingilis dili təşəkkül tapmışdır [37, s.24].

Qədim ingilis dilini başa düşmək olduqca çətinidir. İngilis dilinin bu qədim formasında yazı nümunələrini yalnız bəzi ekspertlər oxuya bilir. Bu dövrdən bir neçə yazı nümunəsi qalıb. Bu, qəhrəman krala həsr olunmuş “Beovulf” poemasıdır. Tədqiqatçılar peomanın 7-8-ci əsrlərə aid olduğunu bildirir. Poemanın müəllifinin kim olduğu məlum deyil [19, s.45].

Təxminən min yüz il bundan əvvəl Britaniya yenidən, bu dəfə şimaldan vikinqlər tərəfindən istila edilir. Danimarka, Norveç və başqa şimal ölkələrindən gələn vikinqlər ticarət yollarını genişləndirmək və qul bazarları tapmaq istəyirdi. Onlar bəzi bölgələrdə güclənərək, müvəqqəti bazalar yaratmışdı. Lakin sonradan bu bazaların bir hissəsi gücləndirilib daimi məskunlaşma məntəqələrinə çevrilmişdi. Vikinqlər Britaniyada da məskunlaşmışdı [30, s.101-112].

İngilis dilində bu gün mövcud olan bir sıra sözlər vikinqlərdən alınmışdır. Məsələn, “sky”(səma), “leg”(ayaq), “egg” (yumurta), “crawl”(sürünmək), “lift” (qaldırmaq) və “take” (götürmək) kimi sözlər şimal xalqlarının qədim dillərindən gəlir.

1066-cı ildə isə Britaniya daha bir istilaya məruz qalmışdı. Tarixdə bu Norman İşğalları adlanır. Bu işğallara İstilaçı Vilyam başçılıq edirdi. Normanlar Fransanın şimalında Normandiyadan çıxmışdılar. Onlar Britaniyanın hökmdarları olmuş və bir neçə yüz il ərzində fransızca danışmışlar. O zaman ən mühüm dillərdən biri hesab edilən fransız dilində savadlı adamlar danışdı. Adi insanların dili isə əvvəlki kim qədim ingilis dili olaraq qalırdı [36, s.14].

Qədim ingilis dilində fransız dilindən bir çox söz götürülüb. Məsələn, “damage”(zərər), “prinson”(həbsxana) və “marriage”(evlilik) kimi sözlər ingilis dilinə fransız dilindən gəlib. İngilis dilində qanunlar və hökumətə aid bir sıra sözlər də normanların danışdığı fransız dilindən gəlib [45].

Bu sözlərə “jury”(jüri), “parliament”(parlament) və “justice”(ədalət,ədliyyə) kimi sözləri göstərmək olar.

Norman hökmdarlarının istifadə etdiyi fransız dili səkkiz yüz il bundan əvvəl insanların danışdığı ingilis dilinə böyük təsir göstərüb. Ekspertlər dilin tarixində bu dövrü Orta ingilis dili adlandırır. Zaman keçdikcə normanlar artıq əsl fransız dilində danışa bilmirdi. Onların işlətdiyi dil fransız və orta ingilis dilinin qarışığından ibarət idi.

Orta ingilis dili müasir ingilis dilinə oxşayır, lakin onu indi başa düşmək çox çətindir. O dövrdən bir çox yazılı abidə qalmışdır. Lakin həmin dövr ingilis ədəbi dilinin ən görkəmli əsərin 1400-cü illərdə Londonda yaşamış şair Ceffri Çoser tərəfindən yazılmış mənzum “Kenterberri hekayələri” hesab edilir. Əsər Kenterberri şəhərinə səfər edən müxtəlif insanların dilindən söylənilən şerlər toplusu şəklində yazılıb [41, s.27].

İngilis dili mütəxəssisləri Ceffri Çoseri ingilis dilində yazan ilk ən böyük şair adlandırır. Onlar Çoserin “Kenterberri hekayələri”nin o dövr Britaniyada yaşayan insanların həyatının əsl mənzərəsini yarada bildiyini deyir. Sonrakı dövrlər Orta ingilis dili inkişaf edərək müasir ingilis dilinə çevrilir. Növbəti yazı bu mövzuya həsr ediləcək [27, s.149].

İngilis dili (ing. English, English language) — Hind-Avropa dillərinin german dillərinə aiddir. Doğma dil kimi 410 milyon insan daşıyıcısıdır. İkinci dil kimi 1 milyard insan danışır (2007). BMT-nin altı rəsmi və işçi dilindən biridir. İngilislərin təbii dili, İngiltərənin, faktiki Böyük Britaniyanın, ABŞ (31 ştatının rəsmi dili), İrlandiyanın, Kanadanın və Maltanın iki rəsmi dilindən biri, Avstraliyanın, Yeni Zelandiyanın rəsmi dili. O, Asiya (məsələn Hindistan, Pakistan və s.) və Afrikanın bəzi dövrlərində rəsmi dil kimi istifadə edilib. Linqvistikada ingilis dilində danışanları anqlofon adlanırlar, Kanadada bu termin siyasi mənada işlədilir [22, s.47].

Dildə qrammatik mənanı analitik formada ifadə etmək üstünlük təşkil edir. Dillərin analitik tipinə aiddir. Leksikanın 70% götürülmə sözlərdir. Əlifbası VII əsrdən latın qrafikası əsasındaadır. Orta əsrlərin əvvəllərində əlavə hərflər də istifadə edilirdi. Sonradan onlar sıradan çıxdılar. Orfoqrafiyada ənənəvi yazılış formasıdır [18, s.171].

Hazırda ingilis dili dünyada ən geniş yayılmış dillərdən biridir. İngilis dili dünyada diplomatiya, kommertiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili kimi məşhurdur. Zəmanəmizdə nəşr olunan ədəbiyyatın və kütləvi mətbuatın əksəriyyəti ingilis dilində dərc olunur. Bütün bu deyilənlərə görə ingilis dilinin öyrənilməsi hər kəs üçün həyati zərurət kimi qarşıda durur. İngilis dilinin fonetik quruluşu bir sıra inkişaf mərhələlərindən keçməklə özünəməxsus orijinal səs strukturu yarada bilmişdir.

Bu gün ingilis dilinə öyrənmək bir sıra səbəblərə görə zəruri əhəmiyyət kəsb edir:

Birincisi, ingilis dili “beynəlxalq ortaq dil” statusunu qazanmış ilk dildir, yəni başqa dillərdə danışan insanlar arasında ortaq ünsiyyət vasitəsidir. İngilis dili müasir dünyada ən çox danışılan dillərdən biridir. Yer kürəsinin ən güclü dövləti ABŞ başda olmaqla, Avstraliya, Böyük Britaniya, CAR, Yeni Zelandiya, İrlandiya və Sinqapur kimi inkişaf etmiş ölkələrin dövlət dilidir. İngiliscə 400 milyon insanın ana dili, bir milyard 400 milyon insanın isə ikinci dilidir. 53 ölkənin və BMT də daxil olmaqla əksər beynəlxalq təşkilatların əsas rəsmi dillərindən biri, İngilis Millətlər Birliyinin rəsmi dilidir. Bu dil Okeaniyadan Avropaya, Afrikadan Amerikaya qədər dünyanın hər tərəfində əsas ünsiyyət vasitəsidir [40, s.4].

İkincisi, İngilis dili hal-hazırda dünyada diplomatiya, kommertiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili rolunu oynayır.

Üçüncüsü, iki, üç və daha çox dil bilmək dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət mənada təsir edir, hadisələrə daha geniş prizmadan baxmağa kömək edir. Volterin sözü ilə desək, çox dil bilmək bir qalanın bir neçə qapısının açarına sahib olmaqdır. Bir fərd nə qədər savadlı olsa da, əcnəbi dil bilmədən biliyini dar

çərçivədən çıxarıb daha da təkmilləşdirməsi, dünya təcrübəsindən faydalanması, elmi mübadilə aparması mümkün deyildir [42].

Dördüncüsü, İngilis dilini bilmək iş tapmaqda başlıca rol oynayır. Belə ki, bu gün yerli və xarici şirkətlər ingilis dilini səlis bilən mütəxəssislərə üstünlük verir.

Beşincisi, ingilis dilini bilmək vaxta və xərclərə qənaət etmək deməkdir. Tərcüməçiyə müraciət etmədən informasiyanı alır, analiz edir, ötürür, bir sözlə, öz işimizi özümüz görürük.

Altıncısı, bu gün nəşr olunan və son iki əsrdə nəşr olunmuş ədəbiyyatın və kütləvi mətbuatın böyük qismi, internet resurslarının 80%-i ingilis dilindədir. Yəni istər elmi biliklərin öyrənilməsində, istər diplomatik münasibətlərin, istər ticari, iqtisadi əlaqələrin qurulmasında, istər xarici ölkələrə səfərlərdə dünyanın hansı ucqar nöqtəsi olur-olsun, ingilis dili əvəzedilməz funksiya ifa edir [47].

Bütün bu səbəblərdən ingilis dilini bilmək Qarabağ kimi ciddi problemi olan və bunu beynəlxalq normalar çərçivəsində sülh yolu ilə həll etməyə çalışan bir ölkənin vətəndaşları olaraq bizim üçün də vacib əhəmiyyət kəsb edir. Güclü bir dövlətlə möhkəm siyasi və iqtisadi əlaqələr qurmaq üçün onun dilini, dilinə hopmuş təfəkkürünü, düşüncəsini, meyarlarını, eyni zamanda zəif nöqtələrini bilmək zəruridir.

Beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycanın həqiqətlərini – Qarabağ problemini, Xocalı soyqırımını səsləndirmək, xarici ölkələrdə diasporların fəaliyyətini daha da gücləndirmək, siyasi dairələrə güclü təsir etmək, diplomatik gedişatda rəqibi məğlub etmək, dövlət maraqlarını daha güclü şəkildə diktə etmək ingilis dilini, eləcə də digər dünya dillərini necə deyərlər “nöqtəsinə, vergülünə” qədər mənimsəmiş savadlı və vətənpərvər vətəndaşlar yetişdirməkdən asılıdır.

İngilis dili (English language) – Hind-Avropa dil ailəsinin german qolunun cənub qrupunun ingilis-friz yarımqrupuna mənsub olan bir dildir. İngilis dilinin inkişaf tarixinə qısa bir ekskurs Ümumiyyətlə, inkişafına görə ingilis dili üç dövr keçmişdir:

- 1) qədim dövr;
- 2) orta dövr;

3) yeni dövr.

Qədim dövr V–XI əsrləri, daha doğrusu 450–1066-cı illəri əhatə edir. Həmin dövrə uyğun gələn ingilis dilinə qədim ingilis dili deyilir. Qədim ingilis dili anqlosaks istilasından zamanı təşəkkül tapmışdır. Şimali german tayfalarının (anql, saks, yut və frizlər) Britaniyanı istila etməsi anqlosaks istilasına adlanır [25, s.78].

Keltlərin məskunlaşdığı Britaniya ərazisini romalıların tərk etməsindən sonra şimali german tayfalarının oraya soxulması yerli əhalinin nikah əlaqələrinə güclü təsir bağışlamışdır. Həmin tayfaların yerli keltlərlə qaynayıb-qarışması nəticəsində qədim ingilis dili təşəkkül tapmışdır. V əsrin ortalarından VI əsrin axırlarına qədər davam edən anqlosaks istilasından britlərin əksəriyyətinin qırılması, sağ qalanlarının isə Uelsə, Şotlandiyaya və qitəyə (indiki Bretan torpaqlarına) sıxışdırılması ilə nəticələndi. VI əsrin axırlarında german tayfaları artıq Britaniyanın böyük hissəsini tutmuşdur [1, səh. 331, sol sütun].

İngilis dilinin əlifbası VII əsrdən etibarən latın qrafikası əsasında qurulmuşdur. Qədim ingilis dilinin ilk yazılı abidələri (kitabələr, «Boevulf» poeması və başqaları) VII–VIII əsrlərə aiddir.

1016-cı ildə İngiltərənin Danimarkaya tabe etdirilməsi ölkədə skandinav məskənlərinin salınmasına zəmin yaratdı. İngilis və qohum skandinav dillərinin qarşılıqlı təsiri müasir ingilis dilinin təkcə leksika və fonetikasındadır deyil, eləcə də qrammatikasındadır əksini tapmışdır [2, səh. 458, sağ sütun].

Orta dövr XII–XV əsrləri əhatə edən, daha dəqiq desək 1066-cı ildən 1500-ci ilə qədər olan dövrdür. Buna müvafiq gələn ingilis dilinə orta ingilis dili deyilir. 1066-cı ildə İngiltərənin normanlar tərəfindən işğalı ilə əlaqədar olaraq ölkədə ikidillilik yaranmışdır. Xalq dili kimi ingilis dilindən, dövlət dili kimi fransız dilindən istifadə edilirdi. Bunun nəticəsində ingilis dili leksikasına çoxlu fransız sözü keçmiş oldu. Orta ingilis dili qədim ingilis dilinin səs sistemindən kəskin fərqlənən bir sıra dəyişikliklərlə səciyyələnirdi.

Orta əsrlərin əvvəllərində ingilis dilində əlavə hərflər də istifadə edilmiş, lakin sonradan onlar sıradan çıxmışdır. 1476-cı ildə İngiltərədə kitab çapının artıq XV əsrin sonundakı orfoepiyanı əks etdirməyən bəzi ənənəvi yazı formalarını qoruyub

saxlaması müasir ingilis dili üçün də səciyyəvi olan yazı və tələffüz fərqlərinin yaranmasına səbəb oldu. Vahid ingilis xalqının təşəkkülü prosesində London dialektinə əsaslanan ümumxalq dili formalaşdı [2, s.458].

1500-cü ildən indiyə qədər olan dövr yeni dövr, müvafiq ingilis dili isə yeni ingilis dili adlanır. Yeni ingilis dili məhz XVI – XVII əsrlərdə təşəkkül tapdı. İngilis dilində elmi və fəlsəfi əsərlərin yazılması terminologiyanın inkişafına təkan verdi. İngilis dilinin lüğət tərkibi latın, yunan, italyan, ispan və fransız dillərindən keçmə sözlərlə zənginləşdi. İngilis dilinin səciyyəvi cəhətləri İngilis dilində «əlifba» sözü gah «ABC», gah da «alphabet» adlandırılır. «ABC» adı əlifbadakı ilk üç hərfin böyük formalarının ardıcıl yazılması sayəsində meydana çıxmışdır. «Alphabet» sözünə gəldikdə onun yunan dili əlifbasındakı ilk iki hərfin («alfa» və «beta») birləşdirilməsindən ərsəyə gəldiyi, həmin dildə olan mənbələrdəki «alfavit» sözündən götürüldüyü heç kimdə şübhə doğurmur [58].

Zaman keçdikcə həmin söz ingiliscə hazırda istifadə edildiyi «alphabet» şəklinə salınmışdır. Başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də səs və hərf tərkibi arasında həm tələffüz, həm də yazılış baxımından çoxlu sayda müəyyən fərq olduğu nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bəzən müxtəlif hərflər və yaxud hərf birləşmələri eyni bir səs kimi tələffüz edilir. Buna baxmayaraq bir hərfin müxtəlif vəziyyətlərdə ayrı-ayrı səslər kimi oxunmasına daha çox rast gəlinir. İngilis dilində səslərin sayının hərflərin sayından çox olmasına səbəb bir hərfin müxtəlif vəziyyətlərdə ayrı-ayrı səslər kimi oxunması, yəni eyni hərfin sözdəki yerindən asılı olaraq bir-birindən fərqli şəkildə səslənə bilməsidir. Hərflərlə səslər eyniyyət təşkil etmədiyindən dildəki səsləri tələffüz olunduğu kimi ifadə etmək üçün şərti işarələr sistemindən istifadə olunur ki, buna «transkripsiya» adı verilmişdir. Söz və mətnləri yazıda deyilişinə daha uyğun əks etdirmək məqsədilə istifadə olunan xüsusi işarələr sisteminə transkripsiya deyilir.

Latınca «transcriptio» sözü hərfi mənada «yazışma» deməkdir. Transkripsiya nitqin real tələffüz edildiyi səsləri bildirən xüsusi simvolların məcmusudur. Transkripsiyanı mənimsəmə və dərinlən öyrənmə zərurəti ingilis dilində yazı və tələffüz arasındakı ayrılığa, «uyğunsuzluğa» əsaslanmışdır. İngilis dilinin mühüm

qüsurlarından biri ondadır ki, həmin dildə oxunmayan hərflərə malik olan, yaxud oxunması təsbit edilmiş qaydalardan ciddi istisnalarla həyata keçirilən çoxlu sayda söz vardır. Əbəs yerə demirlər ki, ingilislər əcnəbilərin «London» yazıb onu «Liverpool» oxumalarına qətiyyənlə təəccüblənmirlər. Transkripsiya gözəl bir üsul olub, güddüyü məqsədə görə iki yerə ayrılır: elmi və praktik [41, s.19].

Dilçilik tədqiqatlarında istifadə olunan transkripsiya elmi transkripsiya deyilir. Mənsub olduğu sahəyə görə elmi transkripsiyanın özünün iki növü ayrılmalıdır: fonetik və fonematik. Sözlərin vurğusunun yeri və mövqe dəyişmələri də göstərilməklə səs tərkibi dəqiq verilsə, buna fonetik transkripsiya deyilir. Belə hal başqa sözlə fonetik notasiya (phonetic notation) da adlanır. Fonetik transkripsiya sözlərin səslənməsinin qrafik yazılmasıdır. Fonetik transkripsiya elmi transkripsiyanın növlərindən biridir. Onun səciyyəvi cəhəti tələffüzün dəqiq qrafik qeyd edilməsi məqsədini güdməsidir. Hər ayrıca səs və hətta onun ayrı-ayrı variantları qrafik qeyddə ayrıca olmalıdır.

Fonetik transkripsiya kvadrat (orta) mötərizədə [...] göstərilir. İngilis dilində olan səslərin kvadrat (orta) mötərizə içərisinə salınması onların hərflərlə qarışdırılmaması üçün edilir. İngilis dilindəki səsləri təsvir etmək üçün fonetik transkripsiya işarələrini mükəmməl bilmək lazımdır. İstifadə üçün rahatlıq dərəcəsinə görə fonetik transkripsiya sadələşdirilmiş və mürəkkəbləşdirilmiş ola bilər. Sadələşdirilmiş fonetik transkripsiyadan daha çox istifadə olunur. Ədəbi dilin, onun dialektlərinin səs sistemini ifadə etmək, həmçinin ikidilli lüğətlərdə dəqiqliyin təminatına yardımçı olmaq üçün geniş işlənən transkripsiya fonematik transkripsiya adlanır. Buna başqa sözlə fonoloji transkripsiya da deyilir [57].

Fonetik transkripsiyadan fərqli olaraq fonoloji (fonematik) transkripsiya itibucaqlı və yaxud çəp (sınıq) mötərizədə /.../ yazılır. Milli əlifba vasitəsilə əcnəbi sözlərin (şəxs adları, familiyalar, coğrafi adlar və s.) yazılışında istifadə edilən transkripsiya praktik transkripsiya deyilir. İngilis tələffüz sistemində 49 səs var. Buna görə həmin dildə 49 transkripsion işarə mövcuddur. İngilis dilində olan bütün səslər iki qrupa bölünür:

- 1) sait səslər;

2) samit səslər.

İngilis dilində olan 49 səsdən 25-i sait olduğu halda, qalan 24-ü samitdir. Tələffüz zamanı ağız və boğaz boşluqlarında heç bir maneəyə rast gəlməyən, musiqili tona malik olan, heca əmələ gətirən danışiq səslərinə sait səslər, yaxud sadəcə saitlər (vowels) deyilir. Sait səslər ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif prinsiplərə görə təsnif edilir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində sait səslər tələffüz zamanı meydana çıxan avazın sayına görə öz növbəsində iki qismə bölünür: sadə və mürəkkəb. Sait səslərin bir qismi yeganə avazdan ibarət olur.

İki elementə parçalanması mümkün olmayan həmin sait səslər sadə səslər adlanır. Onlara başqa sözlə biravazlı səslər, yaxud təkavazlı səslər deyilir. Belə səsləri həmçinin birsəslilər, yaxud təksəslilər adlandırırlar. Elmi ədəbiyyatda bunlara monofonqlar (monophthongs) deyilir. Yunanca monos – bir, tək, vahid, yeganə və phthongos – səs deməkdir. Təsadüfi deyildir ki, monofonqlar elmi mənbələrin bir çoxunda davamlı artikulyasiyalı sait səslər, həmçinin qeyri-mütəhərrik artikulyasiyalı sait səslər adlandırılır. İngilis dilində 25 sait səsdən 12-i monofonq (təkavazlı) səsdir. İngilis dilində təkavazlı sait səslər tələffüz zamanı meydana çıxan avazın kəmiyyət göstəricisinə görə qısa və uzun olmaqla iki qismə ayrılır [55].

Bütün polifonqlar iki qrupa bölünür: diftonqlar və triftonqlar. İki avazdan ibarət olan sait səslərə ikiavazlı səslər, yaxud cütavazlı səslər deyilir. Belə səsləri həmçinin ikisəslilər, yaxud cütsəslilər adlandırırlar. Həmçinin bunlara qoşaavazlı səslər, yaxud qoşasəslilər deyilir. Hətta bir çox hallarda onlar «ikisaitli səslər», «cütsaitli səslər», «qoşasaitli səslər» adlandırılır. Elmi ədəbiyyatda belə sait səslərə diftonqlar (diphthongs) deyilir.

«Diftonq» («diphthongos») sözü hərfi mənada «cüt səsi olan», «iki səsi olan», «qoşa səsi olan», «cüt tona malik olan», «iki tona malik olan», «qoşa tona malik olan» deməkdir. Diftonqlar artikulyasiyası bir sait səs tipindən digərinə keçilməsini nəzərdə tutan səslərdir. Diftonqun başlıca xüsusiyyəti onun bir heca əmələ gətirən iki elementdən ibarət uzun sait səs olmasıdır. İngilis dilində olan diftonqlarda birinci element ikincidən qüvvətli olur. Buna görə diftonq dedikdə möhkəm olmayan (dayanıqsız) və tərpənən (hərəkətli) sait səslər nəzərdə tutulur [32, s.37-48].

Təsadüfi deyildir ki, diftonqlar elmi mənbələrin bir çoxunda davamsız artikulyasiyalı sait səslər, həmçinin mütəhərrik artikulyasiyalı sait səslər adlandırılır. İngilis dilində olan 25 sait səsdən 8-i diftonq (cütavazlı) səsdir. Diftonqlar təkhecəli hesab olunurlar. Onlar özləri iki növə ayrılır:

- a) sərbəst diftonqlar;
- b) diqrafların tərkibində olan diftonqlar.

Diftonqlara «ə» neytral sait fonemin birləşməsindən əmələ gələn səslərə üçavazlı səslər deyilir. Belə səsləri həmçinin üçsəsililər, yaxud üçsaitli səslər adlandırırlar. Elmi ədəbiyyatda belə sait səslərə triftonqlar (triphthongs) deyilir. «Triftonq» («triphthongos») sözü hərfi mənada «üç səsi olan», «üç tona malik olan» deməkdir. İngilis dilində cəmi 5 triftonq vardır. Onların hamısı ikihecəli hesab olunur. Tələffüz zamanı ağız və boğaz boşluqlarında müəyyən maneəyə rast gələn danışıq səslərinə samit səslər, yaxud sadəcə samitlər (consonants) deyilir. Saitlərdən fərqli olaraq samitlərdə musiqili ton olmur və onlar heca əmələ gətirə bilmirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində samit səslər yumşalmır (yüngülləşmir) və həmişə qalın tələffüz olunur, onlarda heç vaxt ikiləşmə (ikiqat güclənmə) müşahidə edilmir. Səs tellərinin iştirak edib-etməməsinə görə bütün samit səslər öz növbəsində iki qismə bölünür: kar və cingiltili. Əgər samit səslərin tələffüzündə səs telləri iştirak etməzsə, onlara kar samitlər (unvoiced or voiceless) deyilir. İngilis dilində olan 24 samit səsdən cəmi 9-u kar samitdir. Hərgah samit səslərin tələffüzü zamanı səs telləri titrəyərsə, onlara cingiltili samitlər (voiced) deyilir. İngilis dilində olan 24 samit səsdən 15-i cingiltili samitdir [8, s.76].

Səs tellərinin titrəmə xüsusiyyətinə görə cingiltili samitlər iki cür olur: küylü və sonor. Cingiltili samit səslərin əksəriyyətində küy üstünlük təşkil edir. Belə samit səslərə küylü samitlər deyilir. İngilis dilində olan 15 cingiltili samit səsdən 8-i küylü samitdir. Cingiltili samit səslərin içərisində elələri var ki, onlarda musiqili ton küyə üstün gəlir. Belə samit səslərə sonor samit səslər və yaxud sadəcə sonatlar deyilir. Sonor samit səslərin səciyyəvi xüsusiyyəti onların tələffüzündə avazın küyə üstün gəlməsidir. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan dilində 4 sonor (m, l, n, r) vardır. İngilis dilində olan 15 cingiltili samit səsdən 7-i isə sonor hesab edilir. İngilis dilində

olan 24 samit səsi şərti olaraq aşağıdakı iki qrupa ayırmaq mümkündür: ümumi və xüsusi. İngilis dilində istifadə edilən və Azərbaycan dilindəki samitlərə oxşar olan səslərə ümumi ingilis samit səsləri deyilir. Burada nəzər yetirilən başlıca əlamət Azərbaycan dilində belə samitlərin uyğun səslərinin olmasıdır. İngilis dilində olan 24 samit səsdən 20-i məhz bu qrupa aiddir. İngilis dilində istifadə edilən və Azərbaycan dilindəki samitlər içərisində oxşarı olmayan səslərə xüsusi ingilis samit səsləri deyilir [3, s.13].

Azərbaycan dilindəki samitlərdən nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənən, nəinki analoqu olmayan, hətta təxmini yaxınlaşdırılması üçün müvafiq səs tapılması mümkünsüz görünən, necə deyərlər, çox ingilissayağı samit səslərdir. İngilis dilində olan 24 samit səsdən cəmi 4-ü bu qrupa aiddir. Samit səslərin düzgün tələffüz edilməməsi idioqlossiya (idioglossia) adlanır. Hər hansı dilin yazısında işlədilən qrafik işarələrə hərf (letter) deyilir. İngilis əlifbası (English alphabet) 26 hərfdən ibarət olan bir əlifbadır. İngilis dilində ən çox rast gəlinən hərf E, ən az təsadüf olunan hərf isə Z hesab olunur. Bunlardan birincisinin rast gəlinmə tezliyi 12,7 % olduğu halda, digər hərf üçün həmin göstərici cəmi 0,07 % təşkil edir. İfadə etdiyi səsin təbiətinə görə ingilis dilindəki bütün hərfləri iki qrupa bölmək olar: sait hərflər və samit hərflər [15, s.46].

İfadə etdiyi səsin neçə cür olmasına görə ingilis dilində olan bütün hərflər daha iki qismə bölünür: birsəsli və qarışıqsəsli. Yalnız bir növ (saut, yaxud samit) səsi ifadə edən hərflərə birsəsli hərflər deyilir. Bunlar başqa sözlə yekcins səsi olan hərflər adlanır. Həm sait, həm də samit səsi ifadə edə bilən hərflərə qarışıqsəsli hərflər deyilir.

Morfoloji baxımdan (quruluşca) ingilis dili qrammatik mənanı analitik formada ifadə etməyin üstünlük təşkil etdiyi dillərdən biridir. Buna görə ingilis dili analitik tipli dillərə aiddir. Bu dilin leksikasının orta hesabla 70 %-i götürülmə sözlərdir. İngilis dilinin səciyyəvi cəhətlərindən biri onun böyük qisminin qısa sözlərdən ibarət olmasıdır. İngilis dilində uzun sözlər olsa da, onlara xeyli az rast gəlinir. İngilis dilinə qısa sözlər german tayfalarının dilindən, uzun sözlər isə fransız və latın dillərindən keçmişdir [22, s. 47-50].

Qısa sözlər danışığda və jarqonda, uzun sözlər isə elmi və publisistik əsərlərdə işlədilir. Fonetik quruluş etibarilə ingilis dili bir sıra inkişaf dövrlərindən keçməklə orijinal səs strukturu yarada bilmişdir. İngilis dilinin daha bir xarakterik cəhəti onun çoxlu sayda dialektinin olmasıdır.

Dialektlər İngiltərənin özündə daha çoxdur. Amerika Birləşmiş Ştatlarında ingilis dili dialektləri olsa da, ancaq ədəbi dil kimi Orta-Atlantik dialekti işlənir. İngilis dilinin dünyada yayılması və onun öyrənilməsinin zəruriliyi İngilis dilində yazı və tələffüz fərqlərinin geniş yer almasına baxmayaraq, İngiltərənin müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində həmin dil dünyanın bir sıra ölkələrində geniş yayılmış və onun əsasən leksikada özünü büruzə verən bəzi məhəlli fərqlərə malik variantları yaranmışdır [27, s.167].

İngilis dilinin amerikan və Böyük Britaniya variantları arasında əsasən leksik, qismən də fonetik fərqlər mövcuddur, ancaq qrammatik fərqlər cüzdür, sözdüzəltmə modelləri eynidir. İngilis dili bir neçə ölkənin xeyli sayda sakininin – ingilislərin doğma dilidir. Təsədüfi deyildir ki, İngilis Millətlər Birliyinin rəsmi dili məhz ingilis dilidir. İngilis dilində danışan insanlara linqvistikada anqlofonlar, yaxud ingilisdillilər deyilir. «Anqlofon» termini xüsusən Kanadada geniş yayılmışdır. Çünki orada siyasi kontekstdə müəyyən münasibətlərdə fransız dilində danışan insanlara (frankofonlara – fransızdillilərə) qarşı «anqlofonlar» termininin işlədilməsinə zərurət yaranmışdır. İngilis dili həm ümumi, həm də fərdi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda ingilis dilinin öyrənilməsi bir sıra səbəblərə görə artıq zərurətə çevrilmişdir. Birincisi, ingilis dili «beynəlxalq ortaqlıq dil» statusunu qazanmış birinci dildir, yəni başqa sillerdə danışan insanlar arasında ortaqlıq ünsiyyət vasitəsidir. İkincisi, ingilis dili dünyada 53 ölkənin əsas rəsmi dillərindən biridir. Həmin dil Okeaniyadan Avropaya, Afrikadan Amerikaya qədər dünyanın böyük bir hissəsində əsas ünsiyyət vasitəsidir. İngilis dili Yer kürəsində ən güclü dövlət olan Amerika Birləşmiş Ştatları başda olmaqla Avstraliya, Böyük Britaniya, Cənubi Afrika Respublikası, Yeni Zelandiya, İrlandiya və Sinqapur kimi inkişaf etmiş ölkələrin dövlət dilidir. Belə ki, ingilis dili Böyük Britaniyanın, Amerikanın 31 ştatının,

Avstraliyanın, Yeni Zelandiyanın (maori və jest dillərindən əlavə) rəsmi dilidir, İrlandiyanın (irland dilindən əlavə), Kanadanın (fransız dilindən əlavə) və Maltanın (Malta dili ilə birlikdə) iki rəsmi dilindən biridir [49].

Asiyanın bəzi dövlətlərində (Hindistan, Pakistan və başqalarında) rəsmi dil kimi məhz ingilis dilindən istifadə olunur. Bundan başqa, Afrikanın bir çox dövlətlərinin rəsmi dili elə ingilis dilidir.

Bunlar əsasən Britaniya imperiyasının keçmiş koloniyaları olub, Millətlər Birliyinə (Commonwealth of Nations) daxildir. Üçüncüsü, ingilis dili müasir dünyada ən çox danışılan dillərdən biridir. 1980-ci ildə çap edilmiş «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası»nda qeyd edilir ki, 1975-ci ildə ingilis dilində Böyük Britaniya və İrlandiyada (irland dili ilə yanaşı), Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Kanadada (fransız dili ilə yanaşı), Avstraliyada, Yeni Zelandiyada, qismən Cənubi Afrika və Hindistanda 350 milyon adam danışmışdır [2, səh. 458, orta sütun].

Aydın məsələdir ki, keçən müddət ərzində həmin göstərici xeyli dəyişmişdir. Hazırda ingilis dili dünyada ən geniş yayılmış beynəlxalq dillərdən biridir. İngilis və digər yayılmış dillərdə danışan adamların dəqiq sayı haqqında fikir söyləmək olduqca çətindir. Müxtəlif hesablama üsullarının seçilməsi səbəbindən internetdə və ədəbi mənbələrdə verilən göstəricilər arasında 10 % civarında fərq nəzərə çarpır. Müxtəlif mənbələrdə dünyada ingilis dili daşıyıcıları sayına görə ikinci yerlə dördüncü yer arasına qoyulur. Bütün hallarda iki dəfədən artıq fərqlə Çin dili birinci yerə sahib çıxır. Həmçinin əcnəbi dil qismində ingilis dilinə yiyələnənlərin sayı haqqında da məlumatlarda kəskin fərq gözdən yayınmır.

Belə ki, təqdim edilən hesabatlarda həmin göstəricinin 600 milyondan 1,2 milyarda qədər dəyişdiyi görünür [3].

2003-cü ildə doğma dil kimi ingilis dili daşıyıcılarının sayı 335 milyon nəfər olmuş, dünyada Çin və ispan dillərindən sonra üçüncü yeri tutmuşdur. 2007-ci ilin məlumatına görə, dünyada bir milyarda yaxın insan ikinci dil kimi məhz ingilis dilində danışır [3].

Ancaq bir şey aydındır ki, son yüz il ərzində ingilis dili Yer kürəsində ən çox istifadə edilən dildir. Bunun səbəbləri arasında Böyük Britaniyanın kolonial siyasəti,

xüsusən Şimali Amerika və Avstraliyanın kolonizasiyası mühüm yer tutur. İkinci dünya müharibəsindən sonra ingilis dilinin rolu kəskin surətdə artmışdır.

Beləliklə, ingilis dili 400 milyon insanın ana dili, 1 milyard 400 milyon insanın isə ikinci dilidir. Dördüncüsü, ingilis dili Birləşmiş Millətlər Təşkilatı daxil olmaqla əksər beynəlxalq təşkilatın əsas rəsmi dillərindən biridir. Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, ingilis dili Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qəbul etdiyi altı rəsmi və işlək (işçi) dildən biridir. Beşincisi, ingilis dili hal-hazırda dünyada diplomatiya, kommersiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili rolunu oynayır. Dövri və qeyri-dövri mətbuatı, kitabxana fondlarını, televiziya, radio və kinonu, internetin ingilis sektorunu və digər mənbələri özündə birləşdirən ingilisdilli informasiya məkanı hal-hazırda həcm və məzmununa görə misli görünməmiş dərəcədə böyük olması ilə nəzəri cəlb edir. Nəhəng həcmdə bədii və elmitexniki ədəbiyyat ingilis dilində yazılır.

Həqiqətən zamanəmizdə nəşr olunan ədəbiyyatın və kütləvi mətbuatın əksəriyyəti məhz ingilis dilində işıq üzü görür. Bu gün nəşr olunan və son iki əsrdə dərc edilmiş ədəbiyyatların və kütləvi mətbuatın böyük qismi, internet resurslarının təxminən 80 %-i məhz ingilis dilindədir. Texniki, texnoloji, patentli sənədlər, elmi nəşrlər çox vaxt yalnız ingilis dilində mövcud olur və çox məhdud sayda dillərə tərcümə edilir. İngilis dilinin dünyada diplomatiya, kommersiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili kimi məşhurlaşması heç kimdə şübhə yaratmır. Bütün bunlar bütövlükdə ingilis dilini dünyada kommunikasiyanın çox vacib bir vasitəsi olmasını təmin edir. Bir sözlə desək, ingilis dili elmi biliklərə yiyələnməkdə, ayrı-ayrı elm sahələrinin nailiyyətlərini öyrənməkdə, diplomatik münasibətlər qurmaqda, iqtisadi-ticari əlaqələr təşkil etməkdə çox mühüm rol oynayır. Xarici ölkələrdə səfərlər edərkən dünyanın hansı ucqar nöqtəsi olursa-olsun ünsiyyət qurmaq üçün ingilis dili əvəzedilməz bir funksiya ifa edir [3; 4].

İngilis dili insanın dünyagörüşünü artırmaqda mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həqiqətən ingilis dilini öyrənməyin vacibliyi təkcə müstəqil şəkildə ünsiyyətdə olmaq və xarici ölkələrin əməkdaş və vətəndaşlarını qarşılıqlı şəkildə tamamilə

anlamaqla məhdudlaşmır, eyni zamanda insanın dünyagörüşünü artırmağa xidmət edir. Bu dili bilmək Böyük Britaniyanın, Amerika Birləşmiş Ştatlarının, bir çox başqa ölkələrin, eləcə də cəmiyyətlərinin müəyyən çərçivələrində ingilis dilinin ünsiyyət aləti şəklində qorunub saxlandığı keçmiş müstəmləkə xalqlarının mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmağa imkan verir [5].

Ümumiyyətlə, iki, üç və daha çox dil bilmək insanda yüksək səviyyədə dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət mənada təsir edir, hadisələrin mahiyyətinə daha geniş prizmadan baxmağa kömək edir, onları düzgün şəkildə qiymətləndirməyə imkan yaradır. Volter təxəllüsünü götürmüş məşhur fransız yazıçısı, filosof və tarixçisi Fransua Mari Aruenin sözlərilə desək, çox dil bilmək bir qalanın eyni vaxtda bir neçə qapısının açarına sahib olmaqdır. Bir insan nə qədər savadlı olsa da, onun əcnəbi dil bilmədən biliyini dar çərçivədən çıxarıb daha da təkmilləşdirməsi, dünya təcrübəsindən yetərinə faydalanması, sağlam elmi mübadilə aparması əslində mümkün deyildir.

İngilis dilini bilmək işsizliklə mübarizədə öz töhfəsini verir. Həqiqətən iş tapmaqda ingilis dilini bilmək başlıca rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, hazırda inkişaf yolunu tutan şirkət və cəmiyyətlərə işçi götürülərkən ortaya qoyulan tələblərdən biri doğma dillə bərabər ingilis dilini də bilməkdir. Sırr deyil ki, bu gün yerli və xarici şirkətlər məhz ingilis dilini səlis bilən mütəxəssislərə üstünlük verir.

İngilis dilini bilmək vaxta və vəsaitə qənaət etmək deməkdir. İngilis dilini kamil bilən insan tərcüməçiyə müraciət etmədən, buna xeyli vaxt ayırmadan və artıq pul ödəmədən informasiyanı alır, analiz (saf-çürük) edir, lazım olanlarını götürür, başqalarına ötürür, bir sözlə öz işini elə özü də keyfiyyətli şəkildə görür [4].

Hazırda ingilis dilini öyrənməyə tələbat sürətlə artır. Azərbaycanda ingilis dilinə marağın güclənməsi Azərbaycan dünyanın bir hissəsidir, buna görə də ölkəmiz planetdə baş verən hadisələrdən kənarda qala bilməz. Bu baxımdan ölkəmizdə ingilis dilinə marağın hədsiz artması tamamilə təbii və qanunauyğun bir haldır. Son illərdə sürətlə inkişaf edən Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyası ingilis dilini mənimsəməyin zəruriliyini bir daha artırır.

Beləliklə, alınma sözlər təkcə dillərarası əlaqələrin deyil, həmçinin müəyyən tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərin nəticəsidir. Dilin lüğət tərkibi ictimai şüur və təfəkkürdə, elm və texnikada, mədəniyyət və incəsənətdə, sosial həyatda baş verən yeniliklərə qarşı həssas olduğundan sosial-mədəni amillərin dilin 56 zənginləşməsindəki rolunun müəyyənlişməsi dilin gələcək inkişaf perspektivlərinin proqnozlaşdırılmasında xüsusi önəm daşıyır.

Hal-hazırda respublikamızda cəmiyyətin yeni bir ictimai-siyasi quruluşa keçdiyi vaxtda xarici ölkələrlə əməkdaşlığın sərhədləri əhəmiyyətli şəkildə genişlənmişdir. İctimai-siyasi və iqtisadi-mədəni əlaqələr xaricə çıxış üçün geniş imkanlar yaratmışdır. İngilis dilini bilmək yerli xalqlarla ünsiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır, onu rahat bir şəkildə salır. İngilis dilini bilmək Qarabağ kimi ciddi problemi olan və bunu beynəlxalq normalar çərçivəsində sülh yolu ilə həll etməyə çalışan bir ölkənin vətəndaşları olaraq bizim üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Güclü dövlətlərlə möhkəm siyasi və iqtisadi əlaqələr qurmaq üçün onların dilini, belə bir dilə hopmuş təfəkkürü, düşüncəni, meyarları, eyni zamanda zəif nöqtələri bilmək çox vacibdir. Beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycan həqiqətlərini – Qarabağ problemini, Xocalı soyqırımını səsləndirmək, xarici ölkələrdə diasporların fəaliyyətini daha da gücləndirmək, siyasi dairələrə güclü təsir etməyi bacarmaq, diplomatik gedişatda rəqibi məğlub etmək, dövlət maraqlarını daha güclü və fərqli şəkildə diktə etmək ingilis dilini, eləcə də dünyanın digər məşhur dillərini mükəmməl surətdə, necə deyirlər, «nöqtəsinə-vergülünə qədər» mənimsəmiş savadlı və vətəninə sevinən şəxsiyyətlər yetişdirməkdən asılıdır [4].

Azərbaycanda ingilis dilinin öyrənilməsinə maraq XX əsrin ortalarından etibarən güclənmişdir. 1965-ci ildə «Azərbaycancaingiliscə lüğət» nəşr olunmuşdur. 1966-cı ildə «İngilis dilinin praktik qrammatikası» kitabı işıq üzünə çıxmışdır. İngilis dili ölkəmizdə orta və ali məktəblərdə tədris olunur. İngilis dili təmayüllü orta məktəblər mövcuddur. Bununla yanaşı, ingilis dilindən birbaşa tərcümələr edilir.

1.2. İngilis dilinin variantları

Doğrudan da dialektlər ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən tükənməz bir mənbədir. Ümumiyyətlə, məlumdur ki, hər hansı bir ədəbi dil o dilin bu və digər dialekti əsasında formalaşır [3].

Dialekt sözləri ədəbi dilə müntəzəm olaraq söz və ifadələr verir. Bədii əsərlərdə işlənən dialekt sözləri geniş oxucu kütləsi tərəfindən oxunur, qəbul edilir, mənimsənilir və özünə hüquq qazandıqda isə ədəbi dil normasına çevrilərək dilin lüğətinə daxil olur. Hətta onlarca frazeoloji vahidlər də ədəbi dilə dialektizmlərdən keçmişdir. Həmçinin ədəbi dili dialektlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən də bəhs etmək lazımdır. A.Axundovun təsnifinə nəzər salaq: - mahiyyətə - ədəbi dil düzəltmə, normalaşmış, qanunlaşmış, subyektivdir, dialekt isə təbii, normalaşdırılmamış və obyektivdir. - vəzifəyə - ədəbi dil geniş, ümumi, çoxşaxəli, dialekt isə məhdud, xüsusi və təşəxəlidir. - inkişaf tempinə görə - ədəbi dil nisbətən dəyişkən, fəal, asılı, dialekt isə sabit, neytral və nisbətən müstəqil ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur.

1 Dialektizmlər – müəyyən ərazidə məhdud dairədə işlədilən dialekt və şivə sözlərinə deyilir.

2 Hər bir ədəbi dilin formalaşmasında onun dialektləri mənbə olmuşdur, həmçinin ədəbi dilin zənginləşməsində dialekt leksikası böyük rol oynamışdır. Əgər inkişafın əvvəlki dövrlərində ədəbi dilə dialektlər təsir edirsə, sonradan ədəbi dilin istifadə dairəsi genişləndikcə, o dialektlərə təsir etməyə başlayır və nəticədə dialektlərlə ədəbi dil arasında fərqlər azalır.

Dialektlər coğrafi cəhətdən və ərazi baxımından müxtəlif mənbə və əsaslar nəticəsində lokal təsirlərdən, təhsil və sosial əhatə, sinif müxtəlifliyindən birbaşa asılıdırlar. Hər bir ingilis dilinin variantında öz dialektik xüsusiyyətləri əks olunur. Dialekt dili, ümumiyyətlə, müəyyən insan kütləsi tərəfindən müəyyən ərazi daxilində məskunlaşmış insanlar tərəfindən işlədilir. Şimali Amerikada məskunlaşan ilk ingilis müstəmləkəçiləri V.Şekspirin, E.Spenserin, J.Miltonun müasirləri idilər. Onlar ingilis dilinin inkişaf etdiyi bir dövrdə, ingilis milli dilinin formalaşdığı bir dövrdə, dahi

yazıçıların ölməz əsərlər yaratdığı bir vaxtda Şimali Amerikada ingilis dilinin daşıyıcıları funksiyasını yerinə yetirirdilər. London dialekti əsasında ingilis milli dilinin formalaşması prosesi gedirdi və bu proses XV əsrdə başlamışdır. Lakin XVI əsrdə bu dialekt artıq möhkəmlənmiş və ingilis ziyalıları tərəfindən qəbul edilmişdir. Lakin bu proses o qədər də tez başa çatmadı [31, s.48].

Beləliklə, ingilis ədəbi dil norması demək olar ki, möhkəmlənir və Standard English formalaşmağa başlayırdı. Məhz buna görə də Şimali Amerikada məskunlaşan ilk ingilis mühacirləri ingilis dilinin məhz bu formasında danışdılar.

İngilis dilinin Amerika variantında yeni sözlər sürətlə yayılırdı. Belə olan halda, ingilis dilinin Amerika variantında dialektlər də artırdı. Buna aid aşağıdakı dialektizmləri misal gətirmək olar: slush money – vəzifəli şəxsləri ələ almaq üçün pul, bum – avara, holdup – silahlı basqın Yuxarıda göstərdiyimiz dialektizmlərdən bəziləri yeni sözlərə də çevrilə bilər və ədəbi dilə keçə bilər: holdup man – bandit, go on the bum – avaralanmaq Son vaxtlar, dilə gənclər tərəfindən xeyli miqdarda slenqlər gətirilmişdir. Məsələn, “Groovy” slenqi caz musiqisində “əla” mənası əldə etmişdir (= “hot”): “hot jazz”, “cool jazz”, “far out”. S. Felnksner bu növ slenqlərin dilə daxil olmasını tam qanunauyğun hesab edir [32, s. 86].

Narkotiklərin istifadəsi ilə əlaqədar bəzi slenqlər yaranmışdır: grass – marixuana, high – narkotikin təsiri Amerikalı yazıçı Xalid Huseini əsərlərində öz ana dilinə istinad edərək ingilis dilinin Amerika variantında yazdığı “The Thousand Splendid Suns” adlı əsərində ədəbi dilə gətirdiyi bu sözləri elə ustalıqla təqdim edir ki, oxucu mətnin kontekstindən və həmin cümlədəki izahatdan onun nə demək istədiyini anlayır: Only one skill. And it’s this: Tahamul. Endure.

You taught me every surrah and ayat in the Koran.

Sosial dialektizmlər kimi, cinayət dünyası ilə bağlı olub, dilin leksikasına daxil olan bəzi sözləri də qeyd etmək olar: hit man – killer, adam öldürən, squeal – polisə məlumat vermək, songbird – xəbərçi Müasir kosmonavtika elminin böyük sürətlə inkişafı bu sahədə xeyli sözlərin yaranmasına və dilə daxil olmasına səbəb olmuşdur [49]. Buna misal olaraq aşağıdakı sözləri göstərmək olar: qlitch – hər hansı bir texniki nasazlıq, qəza, go – uçuşa hazırlıq1 İngilis dilinin Kanada variantında ədəbi

dilə daxil olmuş fransız mənşəli sözlərin çoxu e (ee) şəkilçiləri ilə bitir: brule (yanmış meşə), samagite (ət və ya balıqlı bulyon və ya sup); Fransız mənşəli alınma leksikaya “euse” şəkilçisi ilə bitən sözlər də daxildir: fameuse (payızın sonunda yetişən alma növü) 2 cür tələffüz olunur. [fəmu:z] [fəmə:z]

Fransız dilində “məşhur”, “görməli”, “təəccüblü”, “əla” mənalı fameuse sözü Kanada ingiliscəsində vurğunun önə keçməsi ilə payızın sonunda yetişən alma növünü bildirir. The fameuse, the grise...(were apples) which could not be found anywhere as perfect as here (Montreal) (Sollard E.A.Call Back Yesterday) Çoxmənalı sözlərin adətən bir və ya iki mənası qeydə alınmışdır. Məsələn, fransız dilindəki galette sözünün həmin dildə aşağıdakı mənalara vardır: “pul”, “plastinka”, “hərbi geyim”(furajka). Həmin sözün Kanada ingiliscəsində yalnız bir mənası “pul” işlənir. Kanada variantına keçmiş sözlərin bir qrupu birbaşa hindu və eskimos dillərindən alınmışdır. Məsələn, hindu mənşəli tamarak sözü – küknar ağacını bildirir. ...but all through it are stands of magnificent tamarak. The trees are big. They rise uncrowded [54].

Amerika və Kanada variantlarının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan ekstra-lingvistik amillərdən adət-ənənələr, folklor, musiqi, din, mifologiya, peşə-məşğuliyyət bildirən sözlərin dilin lüğət tərkibini zəngiləşdirən əsas mənbələr qeyd edilir. Müxtəlif bədii əsərlərdən gətirilən nümunələrlə təhlillər aparılır. Mədəniyyət bəşər cəmiyyəti tərəfindən yaradılan ikinci bir dünyadır. Mədəniyyət bütün dövrlər üçün qüvvədə olan ümumtarixi kateqoriyadır [28, s.92].

Mədəniyyət dialektik inkişaf prosesi kimi sabit və dəyişkən, ənənəvi və yenilikçi cəhətlərə malikdir. Mədəniyyətin sabit cəhətini ənənə təşkil edir. Bəşər tarixində ənənə sayəsində insan təcrübəsinin toplanması və ötürülməsi prosesləri yer alır. Hər yeni insan nəsli öz fəaliyyətində əvvəlki nəsillərin yaratdığı dəyərləri tətbiq edir və beləliklə ənənə yaşadır. Tarixən yaranmış mütərəqqi ənənələr yaddaşlarımızdan heç zaman silinmir [35, s.144-145].

Canlı dilin bir ünsiyyət vasitəsi kimi öyrədilməsi həmin dili daşıyan xalqın mədəniyyətini paralel şəkildə öyrənmədən mümkün deyil. Necə ki, Amerika mədəniyyətinin formalaşmasına bir çox millətlər təsir edib onu “melting pot”

adlandırırlar, indi də Amerika mədəniyyəti, bayramları, adət-ənənələri qərb mədəniyyəti adı altında dünyaya yayılıb və digər ölkələrə öz təsirini göstərir. Amerika geyim mədəniyyətini əks etdirən sözlər - denim, sneakers, cowboy hats, boots, moccasins, Amerika brendləri - Ralph Lauren, Calvin Klein, Michael Kors, Victoria Secret dildə öz əksini tapır [39, s.86].

Dünya mətbəxində sırf amerika variantına xas sözləri görə bilirik: hamburgers, hotdog, chips, cheeseburger, McChicken, fast-food, takeaways, sandwich. XVI-XVII əsərlərdə Amerikada danışılan ingilis dilinə daxil olmuş neologizmlərin əsas qrupu ingilis kolonistlərinin buradakı yeni həyat tərzilə bağlı idi. İngiltərədən köçmüş əhəlinin məşğul olduğu təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində bir çox yeni sözlər meydana çıxırdı. Məsələn, meşənin dərinliklərində bir qrup ailənin yaratdıqları uzaq yaşayış məskəni, Amerika ingiliscəsində back-settlement sözü ilə ifadə olunurdu [40, s.17].

Eyni zamanda ölkənin faunası və florası ingilis dilinin həmin sahələrə aid hindu sözləri ilə zənginləşməsinin mənbəyi idi. Məsələn, hindu dillərindən alınmış caribou ölkənin faunasına xas olan maral növünü bildirmək üçün qəbul olunmuşdu. Amerika ingiliscəsində irlənd və şotland elementlərinin sayı o qədər çoxdur ki, bu müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən qeyd edilmişdir. Şotland akademiki Con Vitterspun XVIII əsrin sonunda Amerikaya gəldikdə, o, kelt mənşəli «amerikanizmlərin» geniş işlənməsinə heyran qalmışdı. O burada “angry” sözünün əvəzinə “mad”, “swindle” əvəzinə “bamboozle” kimi ifadələrin işləndiyini qeyd almışdı. Kulturoloji amil olaraq adət-ənənələrin, bayramların dilə təsirində realilər xüsusi rol oynayır [59].

Realilərin tərcümədə böyük əhəmiyyəti vardır. Bu barədə N.Xudiyev qeyd edir ki, realilər bir tərəfdən bədii əsərlərin tərcümə olunduğu dili zənginləşdirir, digər tərəfdən əsərin mənsub olduğu xalqın milli koloritini, adət-ənənəsini, məişət tərzini, mifologiyasını, milli təfəkkürünü, hətta tarixini yaşadır, yaşadığı zamanın ictimai-siyasi ahəngini özündə əks etdirir [17, s.96].

1. İctimai-siyasi realilərə əsasən ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən bayramlar, siyasi partiyalar, ictimai yerlərin qısa adları ilə bağlı realilər aiddir: Canadarnu - Kanadada hazırlanmış robot əl kimi kosmosda istifadə olunur, Canuck -

kanadalıya verilən təxəllüsdür, The Bill - amerikalılardan fərqli olaraq kanadalılar restoranda “check” əvəzinə “bill” soruşurlar. Təbiətlə bağlı realilər: freeze-up - uzaq şimaldan gələn buz parçası, moose-bird - zığzığçı quşu (Kanadada), the Prairies - otlaq ərazi, Amerika düzənlikləri, permafrost - uzaq şimalda yer altında olan və heç vaxt əriməyən xüsusi yer.

Toponimlərlə bağlı realilər: beer parlour - kanada variantında pivəxana “pub” deməkdir, parkade - parklaşdırılan qaraj yeri. Yemək növləri ilə bağlı realilər: brochette - fransız və kvebeklilərə aid kabab növü, all dressed - üzərinə bütün ədvalar əlavə olunmuş pizza və ya hamburger. Snowbird - qış aylarında cənuba köçən kanadalı Table (fel) - parlament sessiyasında hər hansı bir məsələni müzakirəyə qoymaq Chippy - xarakter növü kimi özünü aqressiv aparmaq, daim incitmək üçün səbəb axtaran şəxs Close the lights - Qrebek ingilisində işıqı keçirmək mənasında İnsanların əksəriyyəti inanır ki, ayınların köməyiylə təbiət hadisələrinə və insanlara təsir etmək olar. Amerika yazıçısı John Steinbeck “East of Eden” əsərində insanların bəzi dini fikirlərini, inanclarını da göstərmişdir. Qoroskop falları da bugün inancların nəticəsidir [61].

2. Bürclərə verilən adlar simvolik məna və xarakter daşısa da ingilis dilinin lüğət tərkibinə keçib və işlənməkdədir: Aries, Taurus, Gemini, Cancer, Leo, Virgo, Libra, Scorpio, Sagittarius, Capricorn, Aquarius, Riscus. Dini adlar: Adam said desperately, “Name me some names”.

“From the Bible?” asked Samuel. 1 İnanclar: black cat - (qara pişik) uğursuzluq gətirir touch wood - göz dəyməməsi üçün, yaxud planın gerçəkləşməsi üçün taxtanı döymək Friday the thirteenth - çox uğursuz gün Folklor dili, folklor manifestləri, nümayişləri müasir dövrə də gəlib çıxır. Məs: Amerikadakı “Superman” obrazını klassik mifologiya olan “qanadlı Allahların” davamı kimi görürlər [41].

Kanada folklorunun əsasını fransız-Kanada, Hindu və İnuit xalqının mifləri təşkil edir. Bu, əsasən, öz xalqı üçün od və işıq oğurlayan qəhrəman haqqındadır. hidden treasures - gizli xəzinələr, will-o'-the-wisps - ruhlar məkanı, werewolves - canavar adamlar Maraqlısı budur ki, hal-hazırda bir çox mütəxəssislər və rejissorlar elə bu folklor motivlərinə əsaslanaraq filmlər çəkir [28, s.129].

Amerika rejissoru Jim Sheridanın yazıçı David Louckanın “Dream House” əsəri üzərində çəkdiyi film, rejissor Martin Scorsese, yazıçılar Laeta Halogridis və Dennis Lehanein “Shutter Island” (Lənətlənmişlər adası) adlı filmi (Leonardo di Caprio çəkilib), Amerika və Kanada mütəxəssisləri Catherine Hardwicke və David Johnsonun “Red Riding Hood” (Qırmızı papaq) filmi. Kanada folkloru XX əsrin ikinci yarısında 70 müxtəlif ölkənin folklor elementlərini, adət-ənənələrini özündə cəmləyərək multikulturalizm mədəniyyətinin cəmiyyətinin nümunəsi olur. İngilis xalqının musiqi mədəniyyətində aparıcı rolu caz musiqisi oynayır. Əsasən, Amerika ərazisində məskunlaşmış və “Black English” dialektinin daşıyıcıları olan zəncilərin yaratdığı caz musiqisi və onların işlətdiyi sözlər, nəinki Amerika, Kanada, İngiltərə mədəniyyətinə, hətta Avropa mədəniyyətinə və dilinə də siraət etmişdir: swing - caz musiqisi stili, blowing - hər hansı bir musiqi alətində çalma, fake - improvizə etmək Peşə bildirən sözlər Callboy - köməkçi işləyən oğlan, highball - ağac emalı üsulu ilə həmişə sürətlə işləyən mənasını bildirir. “Solicitor” və “barrister” sözləri ümumən hüquqşünaslara aid olur. Amerika variantında hüquqşünas “attorney” - inanılmış baş vəkil mənalarda və “council” - vəkil kimi mənalarda gündəlik həyatda və danışqda işlənir. Britaniya sistemində isə solicitor” və “barrister” iki fərqli professiyaya malik insanlardır. Kanadada isə hüquqşünas hər iki rolda çıxış edir, hər iki termin “Barrister” və “Solicitor” istifadə olunur [57].

Ekstralingvistik amillərin dilin formalaşmasına təsiri hər bir dilin yaranmasının ən mühüm bir mənbəsini təşkil edir, hər bir dilin, o cümlədən də ingilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının leksikasının arxa planında onun mədəniyyəti, həyat tərzini dayanır. İngilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının tədqiqi, onların müstəqil dillər olduğuna dair nöqtəyi-nəzərlərin doğru olmadığını göstərir. Müstəqil dilin sırf özünəməxsus qrammatikası, leksikası, fonetikası olmalıdır. Dilin müəyyən ərazidə danışılıb, lakin heç bir ədəbi normaya malik olmayan variantı isə dialekt adlanır. Əgər həmin dilin bu ərazidə sabit normaları formalaşıbsa, o variant olmaq statusunu qazana bilər. Amerika və Kanada ingiliscəsinin yaranmasında fərqli qaynaqlar olduğu kimi, onların leksikasında da fərqli cəhətlər var.

İngilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının formalaşmasında və zənginləşməsində iki əsas amilin – linqvistik və kulturoloji amillərin rolu olmuşdur. Linqvistik amilə söz yaradıcılığının müxtəlif üsulları (şəkilçiləşmə, mürəkkəbləşmə, konversiya, ixtisar), ingilis dialektizmlərinin Amerika və Kanada ingiliscəsində ədəbi norma elementlərinə çevrilməsi, özünəməxsus slenq, jarqonizm və arqonizmlərin geniş istifadəsi, kulturoloji amilə isə adət-ənənələrin, həyat tərzinin, bayram və mərasimlərin, flora və faunanın dilə təsiri, eləcə də əhalinin formalaşmasında iştirak etmiş immiqrantların dillərindən alınma sözlər aiddir. Bu amillər arasında ikincinin rolu xüsusilə böyük olmuşdur [19, s.246].

Kanada ingiliscəsinin leksikasının formalaşmasına ingilis dilinin Amerika variantının böyük təsiri olsa da, hər iki variantda özünəməxsus leksik təbəqə meydana çıxmışdır. İngilis dilinin hər iki variantında mürəkkəbləşmə söz yaradıcılığının məhsuldar üsullarından biridir. Lakin həm Amerika, həm də Kanada variantlarında mürəkkəbləşmənin ümumiingilis xüsusiyyətləri ilə bərabər, özünəməxsus cəhətləri də vardır. Amerika və Kanada variantlarında eyni məfhumun spesifik mürəkkəb sözlər vasitəsilə ifadəsi geniş müşahidə olunur. Amerika ingiliscəsində mürəkkəb sözlərin mühüm bir qismi slenqdən qaynaqlanır [23, s.30].

Amerika və Kanada variantlarının leksikasının formalaşmasında digər, lakin ən mühüm mənbə kulturoloji amillərdir. Bu amil dil ilə milli mədəniyyətin qarşılıqlı təsir və əlaqəsindən qaynaqlanır. Bu variantlarda leksik fərqlər qrammatik və fonetik fərqlərdən qat-qat böyük olması Amerika və Kanada cəmiyyətlərinin kulturoloji fərqləri ilə bağlıdır. Bu leksik fərq Amerika və Kanada cəmiyyətinin maddi-mənəvi mədəniyyətindən, adətənənələrindən, coğrafi quruluşundan doğur. Kulturoloji amil olaraq adət-ənənələrin, bayramların dilə təsirində realilər xüsusi rol oynayır. İngilis dilinin realiləri nəinki ingilis dilinin regional variantlarının formalaşmasına təsir göstərər, eləcə də Azərbaycan dilinə də onların keçməsi ingilis ədəbiyyatının tərcüməsinin nəticəsidir. Kanada folklorunda İnuıt və Hindu folklorunun mühüm hissələri, müqəddəs əfsanələr, qəbilə tarixi elementləri və az dərəcədə təmsillər mühüm rol oynayır [32, s.184].

Kanada folkloru XX əsrin ikinci yarısında 70 müxtəlif ölkənin folklor elementlərini, adət-ənənələrini özündə cəmləyərək multikulturalizm mədəniyyətinin cəmiyyətinin nümunəsi olur. Bütün bu araşdırmalarımız və gəldiyimiz nəticələrdən müəyyən olur ki, irəli sürdüyümüz fərziyyə özünü doğruldur. Belə ki, Amerika və Kanadadakı mədəni müxtəliflik, tam olaraq, ingilis dilinin tədqiq etdiyimiz variantlarının formalaşmasında linqvokulturoloji amillərin əsaslı şəkildə rol oynamasına zəmin yaradır. Yeni həyat tərzinin formalaşması, amerikalıların və kanadalıların rastlaşdıqları yeni reallıqlar, bu ölkələrin özünəməxsus iqtisadi və siyasi inkişafı, yerli hinduların və immiqrantların dillərindən alınma sözlər ingilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının özünəməxsus leksikasının formalaşmasını şərtləndirmişdir.

Linqvokulturologiya dilçiliyin yeni bir sahəsidir. Əvvəllər linqvistik və yaxud da ekstralingvistik faktorlar çərçivəsində tədqiq edilən dillər 90-ci illərdən başlayaraq, sosial-kulturoloji aspektdə araşdırılmağa başladı ki, bu da öz növbəsində dil və mədəniyyətin qarşılıqlı şəkildə tədqiqinə yol açdı. Sosial linqvistika dilin sosioloji baxımdan, yəni mühitlə əlaqəsini, xüsusən, onun mövcudluğunun müxtəlif formalarını (dialekt, ədəbi dil) öyrənir [16, s.91].

Dil və mədəniyyət probleminin araşdırılması və öyrənilməsi başqa elm sahələrinin də obyektı olsa da, onların spesifik cəhətlərini nəzərə alaraq, sosial-linqvistikanın yeni bir sahəsinin – linqvokulturologiyanın yaranması dil ilə milli mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin üzə çıxarılmasında xüsusi rol oynadı. 1Digər sahələrdən fərqli olaraq, linqvokulturoloji tədqiqatlar hər şeydən əvvəl, filoloji baxımdan dilin milli-mədəni xüsusiyyətlərini və onların kommunikativ nitqdə oynadığı rolu öyrənir. Linqvokulturoloji amillər həm linqvistik, həm də ekstra-linqvistik amilləri özündə cəmləşdirir [2, s.39].

II FƏSİL

İNGİLİS DİLİNİN KANADA VARIANTININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. İngilis dilinin Kanada variantının təhlili

İngilis dili BMT-nin altı rəsmi və işçi dilindən biridir. İngilislərin təbii dili, İngiltərənin, faktiki Böyük Britaniyanın, ABŞ (31 ştatının rəsmi dili), İrlandiyanın, Kanadanın və Maltanın iki rəsmi dilindən biri, Avstraliyanın, Yeni Zelandiyanın rəsmi dili. O, Asiya (məsələn Hindistan, Pakistan və s.) və Afrikanın bəzi dövrlərində rəsmi dil kimi istifadə edilib. Linqvistikada ingilis dilində danışanları anqlofon adlanırlar, Kanadada bu termin siyasi mənada işlədilir [53].

Dildə qrammatik mənanı analitik formada ifadə etmək üstünlük təşkil edir. Dillərin analitik tipinə aiddir. Leksikanın 70% götürülmə sözlərdir. Əlifbası VII əsrdən latın qrafikası əsasındaadır. Orta əsrlərin əvvəllərində əlavə hərflər də istifadə edilirdi. Sonradan onlar sıradan çıxdılar. Orfoqrafiyada ənənəvi yazılış formasıdır.

Hazırda ingilis dili dünyada ən geniş yayılmış dillərdən biridir. İngilis dili dünyada diplomatiya, kommersiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili kimi məşhurdur. Zəmanəmizdə nəşr olunan ədəbiyyatın və kütləvi mətbuatın əksəriyyəti ingilis dilində dərc olunur. Bütün bu deyilənlərə görə ingilis dilinin öyrənilməsi hər kəs üçün həyati zərurət kimi qarşıda durur. İngilis dilinin fonetik quruluşu bir sıra inkişaf mərhələlərindən keçməklə özünəməxsus orijinal səs strukturu yarada bilmişdir.

Dünya tarixində belə geniş yayılmış ikinci bir dil olmamışdır. Çoxlu sayda ərazi variantlarına malik ingilis dilinin hər bir variantı onun yalnız məkan proyeksiyası deyil, həm də sosial, mədəni və tarixi proyeksiyasıdır. Digər dillərlə daim qarşılıqlı təmasda olan ingilis dili həmin dillərə bu və ya başqa şəkildə təsir göstərir və şübhəsiz, özü də müəyyən təsirlərə məruz qalır (məsələn, ABŞ-də mühacirlərin istifadə etdiyi ingilis dili onların daşıyıcıları olduqları dilin ciddi təsirinə məruz qalır, ona görə də hökumət mühacirlərin normativ ingilis dilinə yiyələnməsi, eyni zamanda onun dövlət dili kimi arzuolunmaz yad təsirlərdən qorunması üçün müvafiq addımlar

atır). Həm bu baxımdan, həm də sosiolinqvistik hadisə kimi ictimai səmərəsinin mühümlüyü baxımından ingilis dilinin bir çox digər dillərlə təmasından irəli gələn variativliyinə tədqiqatçılar xüsusi diqqət göstərirlər. Müasir dilçilikdə dil sisteminin, dil vahidlərinin fəaliyyətinin təməl xassəsi kimi nəzərdən keçirilən variativlik dil vahidlərinin bütün səviyyələrinə xasdır [21, s.47-50].

Variativlik dil sisteminin nitqdə bir çox variantlar şəklində gerçəkləşmək kimi ümumi xassəsini səciyyələndirir. Variant dil vahidinin konkret realizasiyasıdır, variativlik isə variantlardan istifadə edilməsi prosesi kimi başa düşülür və dilin bütün səviyyələrində təzahür edir. Dilin variativliyi sosial, funksional və ərazi amilləri ilə bağlı olduğu üçün və universal xarakterə malik olduğundan davamlı tədqiq olunmağı tələb edir [27, s.16].

Dissertasiya işində ingilis dilində variativlik ümumən dilin bütün səviyyələrində, xüsusilə də müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri kimi leksik-semantik planda sistemli şəkildə araşdırılır.

Bu gün ingilis dilinə öyrənmək bir sıra səbəblərə görə zəruri əhəmiyyət kəsb edir:

Birincisi, ingilis dili “beynəlxalq ortaq dil” statusunu qazanmış ilk dildir, yəni başqa dillərdə danışan insanlar arasında ortaq ünsiyyət vasitəsidir. İngilis dili müasir dünyada ən çox danışılan dillərdən biridir. Yer kürəsinin ən güclü dövləti ABŞ başda olmaqla, Avstraliya, Böyük Britaniya, CAR, Yeni Zelandiya, İrlandiya və Sinqapur kimi inkişaf etmiş ölkələrin dövlət dilidir. İngiliscə 400 milyon insanın ana dili, bir milyard 400 milyon insanın isə ikinci dilidir. 53 ölkənin və BMT də daxil olmaqla əksər beynəlxalq təşkilatların əsas rəsmi dillərindən biri, İngilis Millətlər Birliyinin rəsmi dilidir. Bu dil Okeaniyadan Avropaya, Afrikadan Amerikaya qədər dünyanın hər tərəfində əsas ünsiyyət vasitəsidir [56].

İkincisi, İngilis dili hal-hazırda dünyada diplomatiya, kommersiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili rolunu oynayır.

Kanada ingiliscəsi ingilis dilinin digər variantları kimi mühüm xarakterik dil xüsusiyyətlərinə malikdir ki, bu da onun lüğət tərkibinin alınma sözlər hesabına genişlənməsinə gətirib çıxarır [60].

Kanadalılar alınma sözləri öz ehtiyaclarına uyğun olaraq yeni mənalarda işlətməyə məcbur olmuşlar. Kanadalılara məxsus həyat tərzı fonunda alınma sözlərin semantikasında müxtəlif çalarlıqlar, daha dəqiq desək, konnotasiyalar meydana çıxmışdır. Alan Orkinə görə, alınma sözlər xüsusilə fauna, flora, coğrafiya və topoqrafiyaya aid sözlərdir.

Təbii ki, ingilis və fransız dil daşıyıcılarının yanaşı yaşaması onların dilə qarşılıqlı təsiri ilə müəaiət olunmuşdur. Xüsusilə də, ingilis dilinin fransız dilinə təsiri daha böyük olmuşdur. Kanada variantının lüğət fondunun zənginləşməsi əsasən alınma sözlərin hesabına aparılmaqla yanaşı, digər dillərdə olduğu kimi, artıq dildə olan vahidlərdən yeni sözlərin yaradılması tendensiyası da genişdir. Bu kateqoriyaya, leksik kanadizmlərin dildə də yeni mənə çalarlıqları əldə etməsi də daxildir.

Dildə ifadə vasitəsi olmayan yeni reallıqlarla qarşılaşan gəlmə kanadalılar, dildə olan sözlərin bir çoxunu yenidən mənalandırmaq yolu ilə xeyli sayda söz yaratmışlar. Yeni sözlər bir neçə yolla yaradılmışdır ki, bunlar arasında mürəkkəb sözlər xüsusi yer tutur. Buna misal olaraq Kanada ingiliscəsində işlənən “prairie crocus” (safran sahələri) və “beverage room”(içki otağı) sözlərini göstərmək olar. İngilis dilçisi MakKonele görə sözlərin bu yolla yaranması Kanada variantında daha çox təsadüf olunur [54].

Kanada ingiliscəsində elə sözlər var ki, məhz bu dilin söz kökləri əsasında yaranmışdır. Məsələn, Kanada bioloqu “speckled trout” və “lake trout” göl foreli və kəkilli forel sözlərini birləşdirərək, yeni termin - “splake” sözü əldə etmişdir. Bu kimi nümunələr istifadə etdiyimiz bir çox təşkilat və xidmət bildirən adların da yaranmasında istifadə olunur [55].

Məsələn, medicare – medical care(sağlamlıq xidməti); Socred – Social Credit Party (siyası təşkilat), teleroman (dram əsərləri əsasında çəkilmiş televiziya serialları) və s.

Xalqın öz mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün işlətdiyi normalaşdırılmış ədəbi dil elmi və bədii əsərlərdə, mətbuatda və idarələrdə, televiziya, radioda, məktəblərdə işlədilən bir dildir. Ədəbi dilin normalaşdırılması o deməkdir ki, onun lüğət tərkibi ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsindən seçilir, ayrılır, sözlərin mənası və işlənmə

məqamları, tələffüz tərzü və yazılış qaydası müəyyən prinsipə tabe edilir, sözdüzəltmə ümumi qaydada aparılır, ədəbi dil dialektlərə, loru dilə, jarqonlara qarşı qoyulur. Danışiq dilindən çox-çox sonralar meydana gələn ədəbi dildə məhdud qaydalar, normalar hakimdir. Ədəbi dil üçün səciyyəvi bir cəhət də onun zəngin üslublar sisteminə malik olmasıdır [32, s.39].

İngilis alimi U.L.Çeyf dilin quruluşu və mənə cəhətlərini tədqiq edərkən formal məntiqə və təsəvvür psixologiyasına əsaslanmışdır. Ona görə də U.L.Çeyfin araşdırmalarında dil vahidinin mənə və onun çalarları, başqa sözlə, variantları özündə daha çox sözün xarici qabığına əks etdirir [23, s.30].

N.Xomskinin Amerika dilçiliyində üçüncü mərhələ adlandırılan generativ qrammatikasına görə, fonem, morfem və leksemlər dilin daşıyıcı vasitələri kimi fikrin ifadəsində, cümlələrin qurulmasında fəal şəkildə iştirak edə bilər. Lakin N.Xomskinin dilçilik görüşlərində mənənin dildən təcrid edilməsi ideyası özünü doğrultmadığından sonrakı dövrdə N.Xomski və onun tərəfdarları bu fikirdən daşınmalı oldular. Mənəni dilçilikdən kənarlaşdırmaq ideyası əslində Amerika dilçisi L.Blumfildin nəzəri görüşlərindən qaynaqlanmışdır. “Blumfildin biheviarist nəzəriyyəsinə görə, formal təsvirə imkan verməyən mənə dilçilikdən kənar edilməlidir. Əslində L.Blumfild mənəni rədd etmir, bəlkə də, elmi təsvirdə ona əsaslanmır [27, s.90].

Bu isə ABŞdə dilçiliyin sonrakı inkişafına öz təsirini göstərmişdir” N.Xomski və onun həmfikirilərindən fərqli olaraq A.A.Axundov fonemləri dil işarəsi kimi qəbul etmir. O, fonemlərin akustik və semantik xüsusiyyətlərini təhlil edərək onları siqnal işarələri kimi səciyyələndirir.

Doğrudan da dialektlər ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən tükənməz bir mənbədir. Ümumiyyətlə, məlumdur ki, hər hansı bir ədəbi dil o dilin bu və digər dialekti əsasında formalaşır.

Dialekt sözləri ədəbi dilə müntəzəm olaraq söz və ifadələr verir. Bədii əsərlərdə işlənen dialekt sözləri geniş oxucu kütləsi tərəfindən oxunur, qəbul edilir, mənimsənilir və özünə hüquq qazandıqda isə ədəbi dil normasına çevrilərək dilin lüğətinə daxil olur. Hətta onlarca frazeoloji vahidlər də ədəbi dilə dialektizmlərdən

keçmişdir. Həmçinin ədəbi dili dialektlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən də bəhs etmək lazımdır. A.Axundovun təsnifinə nəzər salaq:

- mahiyyətə - ədəbi dil düzəltmə, normalaşmış, qanunlaşmış, subyektivdir, dialekt isə təbii, normalaşdırılmamış və obyektivdir.

- vəzifəyə - ədəbi dil geniş, ümumi, çoxşaxəli, dialekt isə məhdud, xüsusi və təqşaxəlidir. - inkişaf tempinə görə - ədəbi dil nisbətən dəyişkən, fəal, asılı, dialekt isə sabit, neytral və nisbətən müstəqil ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur.

1. Dialektizmlər – müəyyən ərazidə məhdud dairədə işlədilən dialekt və şivə sözlərinə deyilir.

2. Hər bir ədəbi dilin formalaşmasında onun dialektləri mənbə olmuşdur, həmçinin ədəbi dilin zənginləşməsində dialekt leksikası böyük rol oynamışdır. Əgər inkişafın əvvəlki dövrlərində ədəbi dilə dialektlər təsir edirsə, sonradan ədəbi dilin istifadə dairəsi genişləndikcə, o dialektlərə təsir etməyə başlayır və nəticədə dialektlərlə ədəbi dil arasında fərqlər azalır. Dialektlər coğrafi cəhətdən və ərazi baxımından müxtəlif mənbə və əsaslar nəticəsində lokal təsirlərdən, təhsil və sosial əhatə, sinif müxtəlifliyindən birbaşa asılıdırlar. Hər bir ingilis dilinin variantında öz dialektik xüsusiyyətləri əks olunur.

Dialekt dili, ümumiyyətlə, müəyyən insan kütləsi tərəfindən müəyyən ərazi daxilində məskunlaşmış insanlar tərəfindən işlədilir. Şimali Amerikada məskunlaşan ilk ingilis müstəmləkəçiləri V. Şekspirin, E. Spenserin, J. Miltonun müasirləri idilər. Onlar ingilis dilinin inkişaf etdiyi bir dövrdə, ingilis milli dilinin formalaşdığı bir dövrdə, dahi yazıçıların ölməz əsərlər yaratdığı bir vaxtda Şimali Amerikada ingilis dilinin daşıyıcıları funksiyasını yerinə yetirirdilər. London dialekti əsasında ingilis milli dilinin formalaşması prosesi gedirdi və bu proses XV əsrdə başlamışdır. Lakin XVI əsrdə bu dialekt artıq möhkəmlənmiş və ingilis ziyalıları tərəfindən qəbul edilmişdir. Lakin bu proses o qədər də tez başa çatmadı [57].

Beləliklə, ingilis ədəbi dil norması demək olar ki, möhkəmlənir və Standard English formalaşmağa başlayırdı. Məhz buna görə də Şimali Amerikada məskunlaşan ilk ingilis mühacirləri ingilis dilinin məhz bu formasında danışdılar. İngilis dilinin Amerika variantında yeni sözlər sürətlə yayılırdı. Belə olan halda, ingilis dilinin

Amerika variantında dialektlər də artırdı. Buna aid aşağıdakı dialektizmləri misal gətirmək olar: slush money – vəzifəli şəxsləri ələ almaq üçün pul, bum – avara, holdup – silahlı basqın Yuxarıda göstərdiyimiz dialektizmlərdən bəziləri yeni sözlərə də çevrilə bilər və ədəbi dilə keçə bilər: holdup man – bandit, go on the bum – avaralanmaq Son vaxtlar, dilə gənclər tərəfindən xeyli miqdarda slenqlər gətirilmişdir. Məsələn, “Groovy” slenqi caz musiqisində “əla” mənası əldə etmişdir (= “hot”): “hot jazz”, “cool jazz”, “far out”. S. Felksner bu növ slenqlərin dilə daxil olmasını tam qanunauyğun hesab edir [48].

Narkotiklərin istifadəsi ilə əlaqədar bəzi slenqlər yaranmışdır: grass – marixuana, high – narkotikin təsiri Amerikalı yazıçı Xalid Huseini əsərlərində öz ana dilinə istinad edərək ingilis dilinin Amerika variantında yazdığı “The Thousand Splendid Suns” adlı əsərində ədəbi dilə gətirdiyi bu sözləri elə ustalıqla təqdim edir ki, oxucu mətnin kontekstindən və həmin cümlədəki izahatdan onun nə demək istədiyini anlayır: Only one skill. And it’s this: Tahamul. Endure [52].

3. You taught me every surrah and ayat in the Koran. 4 Sosial dialektizmlər kimi, cinayət dünyası ilə bağlı olub, dilin leksikasına daxil olan bəzi sözləri də qeyd etmək olar: hit man – killer, adam öldürən, squeal – polisə məlumat vermək, songbird – xəbərçi Müasir kosmonavtika elminin böyük sürətlə inkişafı bu sahədə xeyli sözlərin yaranmasına və dilə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Buna misal olaraq aşağıdakı sözləri göstərmək olar: qlitch – hər hansı bir texniki nasazlıq, qəza, go – uçuşa hazırlıq1 İngilis dilinin Kanada variantında ədəbi dilə daxil olmuş fransız mənşəli sözlərin çoxu e (ee) şəkilçiləri ilə bitir: brule (yanmış meşə), samagite (ət və ya balıqlı bulyon və ya sup);

Amerika və Kanada variantlarının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan ekstra-lingvistik amillərdən adət-ənənələr, folklor, musiqi, din, mifologiya, peşə-məşğuliyyət bildirən sözlərin dilin lüğət tərkibini zəngiləşdirən əsas mənbələr olduğu qeyd edilir. Müxtəlif bədii əsərlərdən gətirilən nümunələrlə təhlillər aparılır. Mədəniyyət bəşər cəmiyyəti tərəfindən yaradılan ikinci bir dünyadır. Mədəniyyət bütün dövrlər üçün qüvvədə olan ümumtarixi kateqoriyadır.

Mədəniyyət dialektik inkişaf prosesi kimi sabit və dəyişkən, ənənəvi və yenilikçi cəhətlərə malikdir. Mədəniyyətin sabit cəhətini ənənə təşkil edir. Bəşər tarixində ənənə sayəsində insan təcrübəsinin toplanması və ötürülməsi prosesləri yer alır. Hər yeni insan nəsli öz fəaliyyətində əvvəlki nəsillərin yaratdığı dəyərləri tətbiq edir və beləliklə ənənə yaşadır. Tarixən yaranmış mütərəqqi ənənələr yaddaşlarımızdan heç zaman silinmir. Canlı dilin bir ünsiyyət vasitəsi kimi öyrədilməsi həmin dili daşıyan xalqın mədəniyyətini paralel şəkildə öyrənmədən mümkün deyil [59].

Amerika mədəniyyəti, bayramları, adət-ənənələri qərb mədəniyyəti adı altında dünyaya yayılıb və digər ölkələrə öz təsirini göstərir. Amerika geyim mədəniyyətini əks etdirən sözlər - denim, sneakers, cowboy hats, boots, moccasins, Amerika brendləri - Ralph Lauren, Calvin Klein, Michael Kors, Victoria Secret dildə öz əksini tapır. Dünya mətbəxində sırf amerika variantına xas sözləri görə bilirik: hamburgers, hotdog, chips, cheeseburger, McChicken, fast-food, takeaways, sandwich. XVI-XVII əsərlərdə Amerikada danışılan ingilis dilinə daxil olmuş neologizmlərin əsas qrupu ingilis kolonistlərinin buradakı yeni həyat tərzilə bağlı idi. İngiltərədən köçmüş əhəlinin məşğul olduğu təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində bir çox yeni sözlər meydana çıxırdı. Məsələn, meşənin dərinliklərində bir qrup ailənin yaratdıqları uzaq yaşayış məskəni, Amerika ingiliscəsində back-settlement sözü ilə ifadə olunurdu.

Eyni zamanda ölkənin faunası və florası ingilis dilinin həmin sahələrə aid hindu sözləri ilə zənginləşməsinin mənbəyi idi. Məsələn, hindu dillərindən alınmış caribou ölkənin faunasına xas olan maral növünü bildirmək üçün qəbul olunmuşdu. Amerika ingiliscəsində irland və şotland elementlərinin sayı o qədər çoxdur ki, bu müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən qeyd edilmişdir. Şotland akademiki Con Viterpun XVIII əsrin sonunda Amerikaya gəldikdə, o, kelt mənşəli «amerikanizmlərin» geniş işlənməsinə heyran qalmışdı. O burada “angry” sözünün əvəzinə “mad”, “swindle” əvəzinə “bamboozle” kimi ifadələrin işləndiyini qeyd almışdı. Kulturoloji amil olaraq adət-ənənələrin, bayramların dilə təsirində realilər xüsusi rol oynayır. Realilərin tərcümədə böyük əhəmiyyəti vardır. Bu barədə N.Xudiyev qeyd edir ki, realilər bir tərəfdən bədii əsərlərin tərcümə olunduğu dili zənginləşdirir, digər tərəfdən əsərin mənsub olduğu xalqın milli koloritini, adət-

ənənəsini, məişət tərzini, mifologiyasını, milli təfəkkürünü, hətta tarixini yaşadır, yaşadığı zamanın ictimai-siyasi ahəngini özündə əks etdirir.

İctimai-siyasi realilərə əsasən ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən bayramlar, siyasi partiyalar, ictimai yerlərin qısa adları ilə bağlı realilər aiddir:

Canadarnu - Kanadada hazırlanmış robot əl kimi kosmosda istifadə olunur, Canuck - kanadalıya verilən təxəllüsdür, The Bill - amerikalılardan fərqli olaraq kanadalılar restoranda “check” əvəzinə “bill” soruşurlar. Təbiətlə bağlı realilər: freeze-up - uzaq şimaldan gələn buz parçası, moose-bird - zığzığçı quşu (Kanadada), the Prairies - otlaq ərazi, Amerika düzənlikləri, permafrost - uzaq şimalda yer altında olan və heç vaxt əriməyən xüsusi yer. Toponimlərlə bağlı realilər: beer parlour - kanada variantında pivəxana “pub” deməkdir, parkade - parklaşdırılan qaraj yeri. Yemək növləri ilə bağlı realilər: brochette - fransız və kvebeklilərə aid kabab növü, all dressed - üzərinə bütün ədvalar əlavə olunmuş pizza və ya hamburger. Snowbird - qış aylarında cənuba köçən kanadalı Table (feil) - parlament sessiyasında hər hansı bir məsələni müzakirəyə qoymaq Chippy - xarakter növü kimi özünü aqressiv aparmaq, daim incitmək üçün səbəb axtaran şəxs Close the lights - Qrebek ingilisində işıqı keçirmək mənasında İnsanların əksəriyyəti inanır ki, ayınların köməyiylə təbiət hadisələrinə və insanlara təsir etmək olar. Amerika yazıçısı John Steinbeck “East of Eden” əsərində insanların bəzi dini fikirlərini, inanclarını da göstərmişdir.

İngilis dilinin leksik laylarının zənginləşməsində onun variantlarının çox böyük rolu olmuşdur. İngilis dilinin regional variantları barədə dilçilərin mövqeləri fərqlənir. Bir çox dilçilər, məsələn, Menken, variantlar arasında fərqləri vurğulayaraq amerikan variantını müstəqil dil adlandırmışdır. Bəziləri isə, məsələn, P.Stevens ingilis dilinin bu qədər çox variantının olmasını nəzərə alaraq onu ayrıca dil ailəsi adlandırırdı. Ancaq istər Menkenin, istər Stevensin fikri məntiqli səslənmir. Amerikan variantının nə qədər fərqli cəhətləri, fərqli tələffüzü olsa da onu müstəqil dil kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Çünki müstəqil dilin sırf özünəməxsus müstəqil dil qrammatikası, leksikası, fonetikası olmalı idi. İngilis dilinin regional variantlarından ən çox yayılmışları Amerikan, Kanada və Avstraliya variantlarıdır.

Bildiyimiz kimi, dilin lüğət fondu müxtəlif vasitələrlə zənginləşə bilər: dilin daxili imkanlarına görə, yəni dialektizmlərin ədəbi dil normasına çevrilərək dilə daxil olması hesabına, söz yaradıcılığının hesabına, alınma sözlərin dilə daxil olmasına görə. Biz burada ingilis dilinin Amerika variantında spesifik söz yaradıcılığından bəhs edəcəyik.

Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığının məhsuldar və qeyri-məhsuldar üsulları vardır. Məhsuldar üsullara aiddir: affiksasiya, konversiya, mürəkkəbləşmə, feldən sonra işlənən sözdüzəldici elementlərin əlavə edilməsilə yeni fəllərin yaranması, ixtisar; qeyri-məhsuldar üsullara isə bunlar aiddir: kök saitinin əvəzlənməsi, vurğunun dəyişməsi [57].

Yuxarıda göstərdiyimiz üsullar ingilis dilinin Amerikan variantında da özünü göstərir. İngilis dilinin Kanada variantı digər variantlardan fərqləndiyi kimi, bütün variantlar üçün əsas götürülən və bütün ingilisdilli ölkələrdə qəbul olunan Standard English-dən də fərqlənir. Bu özünü spesifik söz yaradıcılığında da göstərir.

Dil siyasət vasitəsilə zənginləşməklə yanaşı, aparılan siyasət nəticəsində də müəyyən təsirlərə məruz qalır. Məsələn, xüsusi sahələr, tibb, hüquq, iqtisadiyyat və s., eləcə də siyasət sahəsində olan sözlər asanlıqla ümumi dilə və əksinə keçə bilər. Dünyada, xüsusilə də, bölgədə baş verən siyasi proseslərin nəticəsi olaraq XIX əsrdə Azərbaycan dilində də böyük dəyişikliklər baş vermiş, ərəb-fars mənşəli sözlər Avropa mənşəli sözlərlə əvəz olunmuş, rus dilinin təsiri xüsusilə artmış və yeni neologizmlər meydana gəlmişdir [49].

Sovet, partiya, azadlıq, bolşevik, pioner, komsomol və s. sözlər buna misal ola bilər. XX əsrin sonlarında isə müstəqilliyin əldə edilməsi ilə ədəbi dilin terminologiyası daha da zənginləşdi. Atəşkəs, blokada, Milli Məclis, monitoring, bələdiyyə sistemi, tolerantlıq, koalisiya kimi sözlər də həmin dövrə aiddir. Dil birbaşa cəmiyyət və fərdlərlə bağlıdırsa, iqtisadiyyat cəmiyyətin bir hissəsidir. Çünki cəmiyyətdə iqtisadiyyat amilini də formalaşdıran və inkişaf etdirən də məhz elə dil və mədəniyyət amilidir.

Gördüyümüz kimi, ingilis dilininin zənginləşməsində sosial-iqtisadi amillərin, dil siyasətinin, dil və iqtisadiyyat əlaqələrinin önəmli rolu var. Beləliklə, siyasi

amillərin də təsiri ilə dilə daxil olan sözlər, yalnız dillərarası əlaqələrin deyil, həmçinin müəyyən tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərin nəticəsidir. Dilin lüğət tərkibi cəmiyyətin müxtəlif sahələrində gedən inkişaflarla bağlı olaraq dəyişir, elm və texnikada, mədəniyyət və incəsənətdə, sosial həyatda baş verən yeniliklərə qarşı həssas və aktiv olduğundan sosial mədəni amillərin dilin zənginləşməsində rolu əvəzsizdir.

Bu gün həyatın bütün sahələrini əhatə edən qloballaşma elmdən də yan keçmir. Müxtəlif elm sahələrinin metodologiyasının sintezi yeni inteqral yanaşmanın meydana çıxmasını, dilə müxtəlif istiqamətlərdən təfəkkür, dil sistemi, mədəni və sosial tərəflərdən yanaşmanı şərtləndirir.

Qeyd olunan istiqamətlər daha çox sistem olaraq dilin yox, nitq prosesinin tədqiqat obyektinə çevrilməsini, bu isə öz növbəsində insanın dil daşıyıcısı olaraq diqqət mərkəzində saxlanmasını aktuallaşdırır. Dilçilikdə antroposentrik və koqnitiv yanaşma tədqiqatın istiqamətinin və modelinin dəyişilməsinə insandan çıxış edərək dilin tədqiqinə imkan yaradır. Qloballaşma sosial amil kimi zamanın və məkanın hərəkətinin məhsuludur və bu sosial təsir həmişə hiss olunub. İqtisadi, siyasi, mədəni təsirlər adətən ən dinamik vasitə olan dildə özünü göstərir.

Qloballaşma prosesi mədəniyyətlərin dialoqudur və bu prosesin multikulturalizm kontekstində araşdırılması xalqlar arasında mədəni fərqlərin anlaşılmasına gətirib çıxarır. İqtisadi, siyasi, mədəni cəhətdən böyük dövlətlər dilmədəni totalitarizmi yaymaq üçün müxtəlif xidmət və mətbə siyasəti artıq öz işini görüb. (Məsələn, Şeroton otel, Mc Donalds və s.) və bu gün bu dilləri yayıldığı ölkələrdə bu xidmətdən iş adamları istifadə edir, seminar və konfranslar təşkil edilir və adlar özləri ilə bərabər daşdıqları bilikləri şüurlara yeridirlər. Mətbəx leksikası və ona uyğun davranış tərzləri dəyişməyə məruz qalır. Bu təsir amili emosional, əyani, parlaq reklam və müxtəlif xarakterli vasitələrlə yerli və ya ana dilində iqtisadi imkanları az olan sahələrə daxil olaraq dil mənzərəsini dəyişir. Dəyişən təkcə dilə daxil edilən əyaniliklə bəzənmiş global elementlər deyil həm də onların dil daşıyan insanın mentalitetini məşğul etməsidir. 49 Bəllidir ki, dil həm də biliklərin daşıyıcısıdır və daxil olan emosional təsirli global dayaqlara malik olan biliklər

(iqtisadi, siyasi, hərbi) dil vasitəsindən başqa davranış tərzinə çevrilirlər. Qlobal təsirin önündə iqtisadi təsir gəlir. Bundan öncəki yarımfəsildə də bu barədə danışmışdıq [11, s.234].

Qloballaşma prosesi və qlobal dilin yaranması bir-birinə qarşılıqlı şəkildə təsir edir. İngilis dilinin qlobal dilə çevrilməsinin əsas səbəblərindən biri onun asan qrammatik struktura malik olması ilə əsaslandırılır. Qlobal dil digər tərəfdən dünya əhalisinin tam vahid halda fəaliyyət göstərməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq üçün imkan yaradır. Dil vasitəsi ilə daxil olan biliklər milli-ərazi və regional xarakter daşıyır. Məsələnin əsaslı qoyuluşunun bir çox mənfi və müsbət tərəfləri var, qloballaşan dəyərlərin dil vasitəsilə daxil olması multikulturalizm gerçəkləşməsinə səbəb olur. Şüurda qlobal məzmununda anlayışının fəal davranış elementləri məzmunu dəyişir, dəyərlərin fərdi şüurda mübarizəsi daha çox dil faktlarının qarşılaşması ilə özünü biruzə verir.

Rus dilinin Azərbaycan dilinə indi isə Avropa dillərinin ana dilinə təsirini artıq əyani olaraq hər gün hiss edirik. Dil mədəniyyətdir və bu dil səviyyəsində mədəniyyətlərin çarpazlaşmasıdır. Multikultural amil təkcə fərqli əlamətlərin və fərqli bacarıqların formalaşmasını ehtiva etmir, o həmçinin dil vasitəsilə digər mədəniyyətə daxil olmaqla şüuru zənginləşdirir. Qlobal dil təsirindən (bəzi dəyərlərin təsirini nəzərə alsaq) insanı xilas edə bilən ana dili vasitəsilə yaranmış, adət-ənənəyə bağlı olan stereotiplərin daim formalaşması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalmaq ilə qaçmaq olar [12, s.109].

Qlobal təsirlərin daşıyıcısı olan dil elementlərinin şərh, dərk və özününküləşdirilməsi ana dilinin stereotiplərindən keçərək mənimsənilməsi məqsədəuyğun olardı, çünki bu təsirdən qaçmaq mümkün deyil. Qloballaşma prosesinin mədəniyyətlərarası təsir vasi təsinin təhlilində problem yaradan dilə daxil olan və dil vasitəsilə dəyər yaradan amillərin anlaşılmasıdır.

Dil şüurunda dil vasitəsi ilə daxil olan dəyərlərin dərk edilməsi onu qavrayan tərəfindən yenidən (təmiz, qarışıq, asılı) yaradılmasıdır və buna olan marağın stereotipləşməsidir və ya marağın sönməsi və stereotiplərin sındırılmasıdır. Milli dəyərlər, canlı və real olan mədəni elementlərin informasiya dayaqlarının zəif və ya

güclü olması bu sahədə xüsusi rol oynayır. Dil daşıyıcısının dil duyumu və malik olduğu dil davasında qloballaşmanın təsiri həmçinin subyektin niyyəti ilə bağlıdır. [11, s. 85].

Qloballaşma demək olar ki, bütün yaş qruplarının irqindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hər bir kəsin qarşılaşdığı anlayışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə buna müxtəlif prizmalardan baxılmışdır: bəzən siyasi, bəzən iqtisadi, bəzən isə mədəni. Qlobalistlər eyni zamanda qloballaşmada vahid dilin də olmasını nəzərdə tuturlar.

Qloballaşma bir model kimi XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrün ilk illərindən başlayaraq, qloballaşmanı yalnız siyasi sahədə görürdülər. Müasir dövrdə ana dilimizə ingilis dilinin təsirindən danışanda qloballaşmanın da mühüm rolunu vurğulamaq lazımdır. Məsələn, banklara verilən adlar “Bank of Baku”, “Bank of Azerbaijan”, valyuta dəyişmə məntəqələrinin üzərindəki “exchange”, ərzaq mağazaları üzərində yazılan “Ramstore”, “Mini” və ya “Super market”, “kotecç ekspres, adres, mil, rinq, boks, pozitiv, neqativ, prezentasiya, problem” və s. kimi sözlər buna nümunə ola bilər. Qloballaşma həyatın ən müxtəlif sahələrini əhatə edən elə bir universal prosesdir ki, yüz, hətta min illər boyu birbirindən bu və ya digər dərəcədə ayrılıb təcrid olunmuş, parçalanmış, diferensiaslanmış hadisələri - milli, yaxud regional 51 xüsusiyyətləri, vərdisləri, kompleksləri modern texnologiyaların güclü təsiri altında görünməmiş bir sürətlə birbirinə yaxınlaşdırır, qovuşdurur və nəticə etibarilə, çoxşaxəli əlaqələrlə səciyyələnən iqtisadi, ictimai- siyasi və mənəviideoloji bütövlük yaratmaqla əlahiddəliyi məhdudlaşdıraraq dünyada baş verən hadisələri, gedən prosesləri vahid məcraya salır [59].

Əslində, orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən başlayan, lakin XX əsrin ortalarından etibarən daha geniş vüsət alan (sürətlənən) qloballaşmanın əsas göstəricisi, yaxud atributu bütün dünyanı əhatə edən genişmiqyaslı integrasiya və ya beynəlmiləl ünsiyyətkommunikasiya ehtiyacıdır.

Bu gün dünyanın elə bir guşəsini təsəvvür etmək çətindir ki, orada baş verən hər hansı hadisənin məsuliyyəti yalnız lokal xarakter daşsın və həmin məsuliyyəti

bütövlükdə dünya (bəşəriyyət) öz üzərinə götürməkdən hər hansı səbəblə imtina etsin, yaxud görməməzliyə vursun. Əlbəttə, bu və ya digər hadisənin, sözün geniş mənasında, şərhində maddi və ya mənəvi- ideoloji xarakterli məqsədlər, konyukturlar, maraqlar kifayət qədər dərindən iştirak edə bilər, ancaq bu, mahiyyəti dəyişdirmir; belə ki, qloballaşmanı səciyyələndirən integrasiya, beynəlxalq ünsiyyət heç də həmişə obyektiv nəticələrə gəlməyi nəzərdə tutmur və onun maraqlı, cəlbədicə xüsusiyyətlərindən biri də elə budur ki, müxtəliflikləri, fərqlilikləri bir araya gətirməklə yanaşı diskussiyalara, müxtəlif maraqların özünümüdafiəsinə və konyukturlara da geniş meydan açır.

Qloballaşma, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq ünsiyyətin durmadan miqyaslanmasını tələb edir ki, bu da “insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi” (V.İ. Lenin) olan dilin (əslində, dillərin!) təbiətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu gün dünyada mövcud olan yüzlərlə dildən yalnız bir neçəsi beynəlxalq statusa və ya nüfuza malikdir ki, bunlar ingilis, fransız, alman, ispan, Çin, ərəb, rus və s. dillərdir. Həmin dillərin içərisində isə ingilis dilinin xüsusi mövqeyi vardır. Müasir dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda (Azərbaycan Respublikasında) ingilis dilinin nüfuzunun sürətlə artması müşahidə olunur ki, bunun ən azı iki səbəbi mövcuddur:

1) dünyanın (bəşəriyyətin) ümumi (universal) bir ünsiyyət vasitəsinə (dilə) getdikcə güclənən ehtiyacının olması;

2) ingilis dilinin belə bir ehtiyacı ödəmək üçün digər nüfuzlu dillərlə müqayisədə üstünlükləri. Ümumiyyətlə, müasir dünyada mövcud olan dillərin belə bir “iyerarxiya”sını təsəvvür etmək olar:

I. Əsas beynəlxalq dil (ingilis dili).

II. Beynəlxalq dillər (fransız, alman, ispan, Çin, ərəb, rus və s. dilləri).

III. Dövlət dilləri, yaxud milli dillər (türk, fars, portuqal, italyan, yunan, indoneziya və s. dilləri). IV. Xalq dilləri (ləzgi, çeçen, Tibet, uyğur, Altay və s. dilləri). V. Tayfa dilləri. [48]. Lakin belə yaxınlaşma heç də təsirsiz ötmür. Çünki qloballaşma pozitiv və neqativ xüsusiyyətlərə malikdir. Qloballaşmanın neqativ tərəfi mədəni özünəməxsusluğun qismən və ya tam itirilməsi ilə bağlıdır.

Pozitiv tərəfi isə xalqların dünya sisteminə integrasiya olunması prosesinin sürətləndirilməsi, başqa xalqlarla mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi və insanların miqrasiyası ilə bağlıdır. Qloballaşma və integrasiya prosesləri məhz texnoloji istiqamətlər üzrə getməsi məqsədəuyğundur. Çünki mədəniyyət və mənəviyyət məsələlərində mümkün qədər mühafizəkar olmaq lazımdır ki, gənclərin bədii-estetik tərbiyəsi, zövqü, mənəviyyəti korlanmasın və ən əsası doğma ana dilimiz öz bütövlüyünü qoruyurub saxlaya bilsin.

2.2. İngilis dilinin Kanada variantının digər variantlardan fərqi

Qloballaşmanın neqativ tərəfi mədəni özünəməxsusluğun qismən və ya tam itirilməsi ilə bağlıdır. Pozitiv tərəfi isə xalqların dünya sisteminə integrasiya olunması prosesinin sürətləndirilməsi, başqa xalqlarla mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi və insanların miqrasiyası ilə bağlıdır. Qloballaşma və integrasiya prosesləri məhz texnoloji istiqamətlər üzrə getməsi məqsədəuyğundur. Çünki mədəniyyət və mənəviyyət məsələlərində mümkün qədər mühafizəkar olmaq lazımdır ki, gənclərin bədii-estetik tərbiyəsi, zövqü, mənəviyyəti korlanmasın və ən əsası doğma ana dilimiz öz bütövlüyünü qoruyurub saxlaya bilsin [61].

Qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşmanın öz təsir gücünü informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafında da görmək mümkündür. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının günü-gündən inkişafı ingilis 53 dilini daha da zənginləşdirir və ümumişləkliyini artırır. Belə ki, internetə qoşulmuş hər 10 kompyuterdən 9-u məhz ingilisdilli ölkələrin payına düşür, 80%-dən artıq internet səhifələri ingilis dilində təşkil olunur, beynəlxalq təşkilatlar əsas dil kimi mütləq ingilis dilindən istifadə edirlər.

Elm-texnikanın belə sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə dil heç də inkişafdan geri qalmır. Çünki daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi dil sosial, siyasi və iqtisadi həyatda baş verənlərə qarşı çox həssasdır. Nəticədə isə ya yeni məfhum – ideyanı bildirən yeni sözlər yaranır, ya dildəki mövcud sözlər yeni mənalar əldə edir, ya da artıq mövcud olan sözlərə əlavə sinonimlər qazanılır. İngilis dilində kompyuter

texnologiyalarının inkişafı nəticəsində əldə edilən neologizmlər (11%) kəmiyyətcə ümumi leksikada istifadə edilən neologizmlərdən (53%) sonra ikinci yeri tutur. İnformasiya texnologiyaları dilə çoxlu dəyişikliklər gətirmişdir və gətirməkdə davam edir. Aşağıdakı sözlər informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində yeni mənalar əldə etmişlər:

Memory –

1. *Yaddaş,*
2. *Komputer yaddaşı*

Application –

1. *ərizə, ərizə forması,*
2. *Tətbiqi tapşırıq, nəyəsə edilmiş əlavə*

Program –

1. *Televiziya proqramı,*
2. *Komputer proqramı Keyboard –*
1. *Pianonun dilləri, 2. Komputer klaviaturası*

Web –

1. *Hörümçək toru,*
2. *İnternet şəbəkəsi*

Virus –

1. *Xəstəlik virusu,*
2. *Komputerdə virus*

CD –

1. *Bank hesabı,*
2. *Kompakt disk*

Hard drive –

1. *uzun səfərdə maşın sürmə,*
2. *Komputerdə sərt diskovod*

Mouse –

1. *Siçan (gəmirici heyvan),*
2. *Siçan (komputerin hissəsi)*

Mouse pad –

1. Siçan yuvası,

2. 2. Komputer siçanının altına salınan döşəkcə

Floppy

– 1. Yüngül ağıl,

2. Disket Bundan əlavə olaraq digər yeni sözlərə də rast gəlmək mümkündür.

İngilis dili vasitəsilə informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları sahəsində Azərbaycan dili də külli miqdarda sözlər qazanmışdır. Gündəlik mətbuata nəzər salmaqla bunu aydın şəkildə müşahidə etmək olar [57]:

1. Azərbaycan elektron hazırlıq reytingində 69-cu yer tutub.

2. “Caspian Energy”nin veb-saytının yeni dizaynını “Zeitnot” şirkəti hazırlayacaq... Yeni veb-portal 10 dildə fəaliyyət göstərəcək. Bundan başqa portalda on-line xəbərlər yerləşdiriləcək.

3. “Firefox” brauzerinin yenilənmiş versiyası çıxıb.

4. Hacıqabulda... smart-kart tipli elektrik sayğacı quraşdırılıb.

5. Kabel televiziyları xarici kanalları ancaq retranslyasiya edir.

6. Hər biri internet istifadəçisi saytda bütün sahələr üzrə geniş informasiya əldə edə bilər.

7. İstənilən müəssisə (firma, holding) nümayəndəsi sayta daxil olub qeydiyyatdan keçərək, administrator tərəfindən ona yollanmış istifadəçi adı və paroldan istifadə edib saytda öz firmasına aid informasiyanın idarə olunmasını təşkil edir.

8. Azərbaycanın aparıcı mobil rabitə operatoru beynəlxalq MMS rəuinq xidməti istifadəyə verilib. Bundan başqa qloballaşmanın təsiri ilə media sayəsində dilin publisistik üslubları inkişaf edir, zənginləşir. Məsələn: deportasiya, koordinator, prioritet, tolerantlıq, prezentasiya, smart-kart tipli sayğac, diler, prodüser, eksteryer, lizing, lipoksasiya, solyari və başqa sözlər dilə kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri və birbaşa vasitəsilə daxil olmuşdur. Gördüyümüz kimi, qloballaşma birbaşa olaraq ingilis dilinə və dolayısı ilə də bütün dünya dillərinə təsir edir.

Kanadada rəsmi dillər ingilis və fransız dillərdir. Əhalinin böyük hissəsi ingilis, kiçik hissəsi isə fransız dilində danışır. Fransız dilində danışanlar əsasən Şərqi Kanada ərazisində yaşayırlar. Fransız dili yalnız Kvebek əyalətində rəsmi statusa malikdir. Fransızca danışanların böyük əksəriyyəti Kvebek əyalətində yaşayır.

Nev Brunsvik, Alberta və Manitobadada əhəmiyyətli dərəcədə fransızdilli əhali yaşayır. Fransız dili digər əyalətlərin ayrıca rəsmi dilləri olmasa da, məhkəmələrdə və başqa dövlət idarələrində istifadə olunur. Rəsmi olaraq hər iki dil əyalət qanunvericiliyində qanunların tətbiqində eyni dərəcəli (Fransız dilinin rəsmi olaraq qəbul edildiyi rayonlarda) tətbiq olunur.

Dərinlikdə Kanadalı Bilingualizm

Kanada - bir ölkə olaraq - iki rəsmi dil var: İngilis və Fransız. Yəni, bütün federal xidmətlər, siyasətlər və qanunlar həm Fransız, həm də ingilis dilində qəbul edilməlidir. Qonaqlarla qarşılaşan Kanadalı ikili dilçilik bəzi yol nümunələri, nişanları, televiziya və radio, məhsul paketləri, avtobus və tur qrupları üzərindədir. Ancaq İngilis və fransızların Kanada rəsmi dilləri statusu hər iki dildə geniş yayılmışdır və ya hər Kanadada ikidilli olur. Kanadalı bilingualizm gündəlik reallığa nisbətən daha rəsmi təyinatdır. Əslində, Kanadalıların əksəriyyəti ingilis dilini danışır [24, 260].

Birincisi, Kanadanın hər biri öz rəsmi dil siyasətini qəbul edir. Yalnız Quebec Fransızları yeganə rəsmi dil olaraq tanıyır və Kanadada bu vəziyyətin olduğu yeganə yerdir. Yeni Brunsvik ingilis və fransızları rəsmi dillər kimi qəbul edən yeganə ikidilli vilayətdir. Digər illər və ərazilər əsasən ingilis dilində işləyirlər, lakin fransız dilində və Aboriginal dillərdə də hökumət xidmətlərini tanıyır və ya təklif edə bilirlər [54].

Kvebekdə İngilis geniş şəhərdə, ən böyük şəhərində, Montreal və digər böyük turistik yerlərdə danışılır. Kveden olmayan qeyri-fransız dilli qonaqlar həmçinin Quebec şəhərində asanlıqla ala bilirlər; Ancaq döyülmüş yoldan çıxdıqdan sonra, Fransız dili danışmaq dilində olmağı bacarır, belə ki öyrənin və ya bir söz kitabını əldə edin.

Kanada ümumilikdə baxdıqda Kanadalıların təxminən 22% -i ilk dili olaraq Fransız dili istifadə edirlər (Statistika Kanada, 2006). Ölkənin fransız dilli əhalisinin əksəriyyəti Kvebekdə yaşayır, lakin digər yüksək fransız dilli konsententləri, New Brunswick, Ontario və Manitoba şimalında yaşayır [54].

Kanada əhalisinin təxminən 60% -ni ana dili ingilis dilidir (Statistika Kanada, 2006). Fransız dilində Kvebek xaricindəki məktəbdə təhsil tələb edilmir. Fransız dağılımı, əsasən, orta və şərq Kanadada - Fransız immersion məktəblərinə daxil olan ibtidai tələbələrin məktəbdə fransızca qismən və ya xüsusi olaraq istifadə edildiyi məşhur seçimdir.

Fransız və ingilislər Kanadaya çatmaq üçün ən qədim mədəniyyətlərdən ikisi idi və tez-tez torpaq üzərində döyüşə getdilər. Nəhayət, 1700-cü illərdə, az Fransızların Kanadaya gəlməsi və Yeddi illik müharibədən sonrakı dövrdə ingilislər Kanadanın tam nəzarəti altına girdi.

Yeni İngilis və əlbəttə, İngilis dili danışan hakimlər, Fransızların əmlakının, dini, siyasi və ictimai mədəniyyətinin çoxunu qorumağa söz vermiş olsa da, bu günə qədər davam edən bir qarşıdurma davam edir. Məsələn, Kvebekdəki Francofonlar, Quebecers'in Kanada qalanından ayrılmasına səs verən iki il referendumu tutmaq da daxil olmaqla, hüquqlarını qorumaq üçün bir sıra təşəbbüslər başlatmışdır. 1995-ci ildə ən sonuncusu yalnız 50,6 ilə 49,4 marjası ilə baş tutmadı [60].

İngilis və fransızlardan başqa dillərin tanınması ölkənin əksəriyyətinə, əsasən, immiqrasiya təsirindən fərqlənir. Qərbi Kanadada, yəni Britaniyanın Kolumbiya və Alberta, Çin dili ingilis dilindən sonra ikinci dildir. Punjabi, Tagalog (Filippin), Cree, Alman və Polşa, BC və Prairie Vilayətlərində eşidilən digər dillərdir [30, s.101-112].

Kanadanın şimal bölgələrində, üç ərazisi də daxil olmaqla, Cənubi Qul və İnuktitut kimi Aboriginal dilləri ingilis və fransızca üst səviyyədə dilləri danışır, baxmayaraq ki, Kanadanın bütövlükdə baxdıqları, onların istifadəsi azdır. Orta Kanadada İtalyanlar böyük bir dərəcədə öz dillərini qorudu və şərqə doğru hərəkət etdilər, daha çox ərəb, Hollandiyalı və Mikmaq eşidəcəksiniz.

Ekstralingvistik amillərin dilin formalaşmasına təsiri hər bir dilin yaranmasının ən mühüm bir mənbəsini təşkil edir, hər bir dilin, o cümlədən də ingilis dilinin

Amerika və Kanada variantlarının leksikasının arxa planında onun mədəniyyəti, həyat tərzı dayanır. Dissertasiyanın nəticə hissəsində əldə edilmiş elmi qənaətlər təqdim olunmuşdur. İngilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının tədqiqi, onların müstəqil dillər olduğuna dair nöqteyi-nəzərlərin doğru olmadığını göstərir. Müstəqil dilin sırf özünəməxsus qrammatikası, leksikası, fonetikası olmalıdır. Dilin müəyyən ərazidə danışılıb, lakin heç bir ədəbi normaya malik olmayan variantı isə dialekt adlanır. Əgər həmin dilin bu ərazidə sabit normaları formalaşıbsa, o variant olmaq statusunu qazana bilir. Amerika və Kanada ingiliscəsinin yaranmasında fərqli qaynaqlar olduğu kimi, onların leksikasında da fərqli cəhətlər var. İngilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının formalaşmasında və zənginləşməsində iki əsas amilin – linqvistik və kulturoloji amillərin rolu olmuşdur. Linqvistik amilə söz yaradıcılığının müxtəlif üsulları (şəkilçiləşmə, mürəkkəbləşmə, konversiya, ixtisar), ingilis dialektizmlərinin Amerika və Kanada ingiliscəsində ədəbi norma elementlərinə çevrilməsi, özünəməxsus slenq, jarqonizm və arqonizmlərin geniş istifadəsi, kulturoloji amilə isə adət-ənənələrin, həyat tərzinin, bayram və mərasimlərin, flora və faunanın dilə təsiri, eləcə də əhəlinin formalaşmasında iştirak etmiş immiqrantların dillərindən alınma sözlər aiddir. Bu amillər arasında ikincinin rolu xüsusilə böyük olmuşdur [53].

Kanada ingiliscəsinin leksikasının formalaşmasına ingilis dilinin Amerika variantının böyük təsiri olsa da, hər iki variantda özünəməxsus leksik təbəqə meydana çıxmışdır. İngilis dilinin hər iki variantında mürəkkəbləşmə söz yaradıcılığının məhsuldar üsullarından biridir. Lakin həm Amerika, həm də Kanada variantlarında mürəkkəbləşmənin ümumingilis xüsusiyyətləti ilə bərabər, özünəməxsus cəhətləri də vardır. Amerika və Kanada variantlarında eyni məfhumun spesifik mürəkkəb sözlər vasitəsilə ifadəsi geniş müşahidə olunur. Amerika ingiliscəsində mürəkkəb sözlərin mühüm bir qismi slenqdən qaynaqlanır [35, s.114].

Amerika və Kanada variantlarının leksikasının formalaşmasında digər, lakin ən mühüm mənbə kulturoloji amillərdir. Bu amil dil ilə milli mədəniyyətin qarşılıqlı təsir və əlaqəsindən qaynaqlanır. Bu varianlarda leksik fərqlərin qrammatik və fonetik

fərqdən qat-qat böyük olması Amerika və Kanada cəmiyyətlərinin kulturoloji fərqləri ilə bağlıdır. Bu leksik fərq Amerika və Kanada cəmiyyətinin maddi-mənəvi mədəniyyətindən, adət-ənənələrindən, coğrafi quruluşundan doğur. Kulturoloji amil olaraq adət-ənənələrin, bayramların dilə təsirində realilər xüsusi rol oynayır. İngilis dilinin realiləri nəinki ingilis dilinin regional variantlarının formalaşmasına təsir göstərib, eləcə də Azərbaycan dilinə də onların keçməsi ingilis ədəbiyyatının tərcüməsinin nəticəsidir. Kanada folklorunda İnuit və Hindu folklorunun mühüm hissələri, müqəddəs əfsanələr, qəbilə tarixi elementləri və az dərəcədə təmsillər mühüm rol oynayır [40, s.75].

Kanada folkloru XX əsrin ikinci yarısında 70 müxtəlif ölkənin folklor elementlərini, adət-ənənələrini özündə cəmləyərək multikulturalizm mədəniyyətinin cəmiyyətinin nümunəsi olur. Bütün bu araşdırmalarımız və gəldiyimiz nəticələrdən müəyyən olur ki, irəli sürdüyümüz fərziyyə özünü doğruldur. Belə ki, Amerika və Kanadadakı mədəni müxtəliflik, tam olaraq, ingilis dilinin tədqiq etdiyimiz variantlarının formalaşmasında linqvokulturoloji amillərin əsaslı şəkildə rol oynamasına zəmin yaradır [56]. Yeni həyat tərzinin formalaşması, amerikalıların və kanadalıların rastlaşdıqları yeni reallıqlar, bu ölkələrin özünəməxsus iqtisadi və siyasi inkişafı, yerli hinduların və immiqrantların dillərindən alınma sözlər ingilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının özünəməxsus leksikasının formalaşmasını şərtləndirmişdir.

NƏTİCƏ

Apardığımız tədqiqatların yekunu olaraq nəticələrimizi aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Dilin zənginləşməsi prosesi onun bütün sahələrini əhatə etsə də, əsasən lüğət tərkibində özünü daha çox biruzə verir. Yeni sözlərin dili daim zənginləşdirməsi çox normal bir prosesdir və təkzibedilməz bir faktdır. Dilin zaman keçdikcə dəyişikliklərə uğraması da qarşısı alınmaz prosesdir.

Qədim ingilis dili ilə müasir ingilis dili bir-birindən əsaslı formada fərqlənir. Müxtəlif işğallara məruz qaldığından ingilis dilinin leksik fondu alınma sözlər hesabına daha çox zənginləşmişdir.

İngilis dilinin zənginləşməsində linqvistik amillərlə yanaşı kulturoloji amillərin də rolu böyükdür. Dilin zənginləşməsi prosesində iştirak edən sosial-kulturoloji amillər olaraq bunlar daha çox nəzərə çarpır: siyasi və iqtisadi amillər, mədəniyyətlərarası əlaqələr (adət-ənənələr, folklor, musiqi), qloballaşma, kütləvi informasiya vasitələri, komputer texnologiyaları.

Dil mədəniyyət ilə qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədir. Dil mədəniyyətin, mədəniyyət də öz növbəsində dilin inkişafına imkan və şərait yaradır. Dünya ədəbi dillərinin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf edib zənginləşməsi mədəniyyətlə sıx bağlıdır. Dil o dildə danışan xalqın milli mədəniyyətini özündə əks etdirir. Eyni zamanda, dilin əsas funksiyası mədəniyyəti qoruyub saxlayaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürməkdir. Hər bir dil özündə dünya tarixinin bir hissəsini yaşadır, əvvəlki dövrləri araşdırmaqda əvəzolunmaz rol oynayır və ən əsası, ondan istifadə edən xalqların, tayfaların tarixini, mədəniyyətini, inkişafını özündə əks etdirir. Mədəniyyətlərarası əlaqələrdə adət-ənənələr, folklor, musiqi mədəniyyətlərin transformasiyasını həyata keçirən ən önəmli amillərdir.

Dil – siyasət vasitəsilə tənzimlənməklə yanaşı, aparılan siyasət nəticəsində təsirlərə məruz qalır, zənginləşir. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri kimi siyasətin də illərdən bəri öz dili formalaşmışdır. Ümumi dil ilə xüsusi sahələr, eləcə də siyasət sahəsində olan sözlər daim mübadilədədir., siyasi sahədə olan sözlər asanlıqla ümumi

dilə və əksinə keçə bilir. Dilin zənginləşməsinə təsir edən siyasi amillərdən danışarkən dünyada və xüsusilə də bölgədə gedən siyasi prosesləri unutmaq olmaz, çünki onlar mütləq dildə öz əksini tapır.

Dilin zənginləşməsi prosesinə iqtisadi amillər də təsir edir. Qədim dövrlərdən bəri dildə yaranan iqtisadiyyata aid sözlərə nəzər saldıqda belə nəticə çıxır ki, dil bir “şəbəkədir”, bu şəbəkəyə yeni sözlər dövlət inkişaf etdikcə əlavə olunur, lüğət tərkibinə daxil olan sözlər güclü şəkildə xarici ticarətin təsirinə məruz qalır. Beləliklə, iqtisadiyyat dildə yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə təkcə yeni sözlər yaranmır, həmçinin bəzi sözlər köhnəlir, arxaıqlaşır. Bu kimi sözlərə ölçü vahidləri, pul vahidləri, müxtəlif sənayelərdə istifadə olunan alət və texnikanı misal gətirmək olar.

Bununla yanaşı ədəbi dilin formalaşmasında da iqtisadi amilləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. İngilis dilinin formalaşmasında, vahid ədəbi dil kimi inkişafında, bütün ölkə ərazisində başa düşülməsində və nəhayət müasir dövrdə global dünya dilinə çevrilməsində məhz iqtisadi amillərin, ticarət və urbanizasiyanın çox mühüm rolu var. İqtisadi baxımdan ən güclü olan ölkə təbii ki, dünya liderinə çevrilir, güclü siyasət yeridə bilir və onun dili dominion olur. Məhz ona görə də, hazırda ingilis dili dünya xalqlarının ünsiyyətini təmin edən vahid dilə çevrilmək üzrədir. İnsanların bu dili hər yerdə öyrənməsinin səbəbi də məhz iqtisadi amildir.

İnformasiya və telekommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə istifadə edilən dil məsələsi dilçiləri daha çox narahat edir. Hətta belə fikirlər səslənir ki, internetin inkişafı, xüsusilə də, ingilisdilli internet digər dillərə mənfi təsir edəcək, onları sıradan çıxaracaq. Digər tərəfdən də, internetin həm də ingilis dilini korlayacağı güman edilir. Buna səbəb isə internet xidmətləri olan elektron məktub və çatda həddən çox qısaltmalar, qrammatik qaydaların pozulması, səhv yazılış qaydalarından istifadə göstərilir.

Kanada İngilis dili Kanadada istifadə olunan İngilis dili müxtəlifdir .

Kanadalılıq Kanadada yaranan və ya Kanadada xüsusi bir mənə olan bir söz və ya ifadədir. Dilşünas Richard W. Bailey qeyd edir: "Kanadalı İngilis dili ilə bağlı çox fərqli Kanada var" (İngilis dili Dünya Dilində , 1984). Kanadalı İngilis və Amerika

İngilisləri arasında bir çox oxşarlıq olmasına baxmayaraq Kanadada danışılan ingilis İngilis dili İngilis dilində danışan bir sıra xüsusiyyətləri paylaşır.

Kanadalı İngilislərin bəzi nadir elementlərindən xəbərdar olan Kanadalılar bir İngilis və ya Amerika lüğətində tanış bir söz, mənə, imla və ya tələffüz üçün boş yerə baxdıqları zaman onların yanlış olduğunu düşünürlər.

İngilis dilinin digər lehçələrlərinin spikerlərini bilmədikləri bir söz və ya tələffüz istifadə edərkən səhv edirlər. (Margery Fee və Janice McAlpine, *Kanadalı İngilis dili Kullanım Kılavuzu*, 2 nd Oxford University Press, 2007).

Kanadalı sözlər və səslər- " *Kanada dili* (İngilis dili) İngilis dilindən fərqli olaraq, Kanada İngilis dilindən fərqli olsa da, *Kanada İngilis dili* sözündən fərqlənir, ya da sözün lüğətinə görə, *Kanadalı* İngilislər sadəcə bir İngilis dilindən fərqlənirlər. İngilis və Amerika formalarının qarışıqları. *Bakalavr pilləsi, bank maşını, chesterfield, eavestrough, birinci sinif, parkade, koşucular* və ya *koşu ayaqqabıları, yazıçı və tuvalet* kimi Kanadalılar yalnız təkcə Kanada və ya Kanadada olan əşyalar üçün sözlər deyil, Kanada xaricindəki digər adlara sahib olan konsepsiyalar (Amerikalı *studiya mənzili, ATM, divan, xəndək, birinci sinif, otopark, idman* və ya *tennis ayaqqabısı, notebook* və *tuvalet ilə müqayisə* və ya İngilis *stüdyosu düz* və ya *yataq otağı, bankomat, ilk növbədə, avtomobil parkı, məşqçilər, təlim kitabçası* və *tualet* və ya *tualet*).

Fonoloji və fonetik baxımdan Standart Kanada İngilis dili Standard Amerika İngilislərinə nisbətən daha çox bənzərdir, faktiki olaraq, fonemik inventarın əsas dəyişənləri ilə əlaqədar olaraq Standard Kanadalı və Amerika İngilisləri əsasən fərqlənmirlər. (Charles Boberg, *Kanadada İngilis dili: Status, Tarix və müqayisəli təhlil*, Cambridge University Press, 2010) - "tələffüz baxımından, Kanadalılar Şimali Amerikanın xaricindəki insanların əksəriyyətinə amerikalılar kimi səs verirlər, fərqli xüsusiyyətlər arasında rotorun tələffüzü, *şüşə* şifrəsi və" tomayto "kimi Amerika alternativlərinin istifadəsi, British ingilis "tomahto" və ingilis dilində "qrafika" üçün "skedule" üçün.

"İngilis dili İngilis dili İngilis dili İngilis dili tercihleri, Amerikalıların İngilis dili " anayasası "olduğu kimi," noos "yerine" nyoos "deyilən sözcükler kimi sözlərdir. (Simon Horobin, *ingilis dilində ingilis dilində olub* Oxford University Press, 2016)

Kanadalı ingilis dilinin asan tərəfi

Auggie Anderson: Bu adam. O nədir?

Natasha Petrovna: Yaşıl bağ, çirkin köynək.

Auggie Anderson: Və nə deyir?

Natasha Petrovna: Heç bir üslubu olmayan bir iş adamıdır?

Auggie Anderson: Xeyr o, bir Kanada iş adamıdır. Bir Amerika ham və ya Kanada donuz sifariş verə bilərdi. O, pastırma əmrini verdi və o, bir kostyum istədi. (Kristofer Gorham və Liane Balaban "Əlaqə çatışmazlığı". Gizli işlər , 2010)

İngilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının tədqiqi, onların müstəqil dillər olduğuna dair nöqteyi-nəzərlərin doğru olmadığını göstərir. Müstəqil dilin sırf özünəməxsus qrammatikası, leksikası, fonetikası olmalıdır. Dilin müəyyən ərazidə danışılıb, lakin heç bir ədəbi normaya malik olmayan variantı isə dialekt adlanır. Əgər həmin dilin bu ərazidə sabit normaları formalaşıbsa, o variant olmaq statusunu qazana bilər.

Amerika və Kanada ingiliscəsinin yaranmasında fərqli qaynaqlar olduğu kimi, onların leksikasında da fərqli cəhətlər var. İngilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının formalaşmasında və zənginləşməsində iki əsas amilin – linqvistik və kulturoloji amillərin rolu olmuşdur. Linqvistik amilə söz yaradıcılığının müxtəlif üsulları (şəkilçiləşmə, mürəkkəbləşmə, konversiya, ixtisar), ingilis dialektizmlərinin Amerika və Kanada ingiliscəsində ədəbi norma elementlərinə çevrilməsi, özünəməxsus slenq, jarqonizm və arqonizmlərin geniş istifadəsi, kulturoloji amilə isə adət-ənənələrin, həyat tərzinin, bayram və mərasimlərin, flora və faunanın dilə təsiri, eləcə də əhalinin formalaşmasında iştirak etmiş immiqrantların dillərindən alınma sözlər aiddir. Bu amillər arasında ikincinin rolu xüsusilə böyük olmuşdur. Kanada ingiliscəsinin leksikasının formalaşmasına ingilis dilinin Amerika variantının böyük təsiri olsa da, hər iki variantda özünəməxsus leksik təbəqə meydana çıxmışdır.

İngilis dilinin hər iki variantında mürəkkəbləşmə söz yaradıcılığının məhsuldar üsullarından biridir. Lakin həm Amerika, həm də Kanada variantlarında mürəkkəbləşmənin ümumingilis xüsusiyyətləri ilə bərabər, özünəməxsus cəhətləri də vardır. Amerika və Kanada variantlarında eyni məfhumun spesifik mürəkkəb sözlər vasitəsilə ifadəsi geniş müşahidə olunur. Amerika ingiliscəsində mürəkkəb sözlərin mühüm bir qismi slenqdən qaynaqlanır.

Amerika və Kanada variantlarının leksikasının formalaşmasında digər, lakin ən mühüm mənbə kulturoloji amillərdir. Bu amil dil ilə milli mədəniyyətin qarşılıqlı təsir və əlaqəsindən qaynaqlanır. Bu variantlarda leksik fərqlər qrammatik və fonetik fərqlərdən qat-qat böyük olması Amerika və Kanada cəmiyyətlərinin kulturoloji fərqləri ilə bağlıdır. Bu leksik fərq Amerika və Kanada cəmiyyətinin maddi-mənəvi mədəniyyətindən, adət-ənənələrindən, coğrafi quruluşundan doğur. Kulturoloji amil olaraq adət-ənənələrin, bayramların dilə təsirində realilər xüsusi rol oynayır. İngilis dilinin realiləri nəinki ingilis dilinin regional variantlarının formalaşmasına təsir göstərərək, eləcə də Azərbaycan dilinə də onların keçməsi ingilis ədəbiyyatının tərcüməsinin nəticəsidir. Kanada folklorunda İnuit və Hindu folklorunun mühüm hissələri, müqəddəs əfsanələr, qəbilə tarixi elementləri və az dərəcədə təmsillər mühüm rol oynayır.

Kanada folkloru XX əsrin ikinci yarısında 70 müxtəlif ölkənin folklor elementlərini, adət-ənənələrini özündə cəmləyərək multikulturalizm mədəniyyətinin cəmiyyətinin nümunəsi olur. Bütün bu araşdırmalarımız və gəldiyimiz nəticələrdən müəyyən olur ki, irəli sürdüyümüz fərziyyə özünü doğruldur. Belə ki, Amerika və Kanadadakı mədəni müxtəliflik, tam olaraq, ingilis dilinin tətbiq etdiyimiz variantlarının formalaşmasında linqvokulturoloji amillərin əsaslı şəkildə rol oynamasına zəmin yaradır. Yeni həyat tərzinin formalaşması, amerikalıların və kanadalıların rastlaşdıqları yeni reallıqlar, bu ölkələrin özünəməxsus iqtisadi və siyasi inkişafı, yerli hinduların və immiqrantların dillərindən alınma sözlər ingilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının özünəməxsus leksikasının formalaşmasını şərtləndirmişdir.

Beləliklə, alınma sözlər təkcə dillərarası əlaqələrin deyil, həmçinin müəyyən tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərin nəticəsidir. Dilin lüğət tərkibi ictimai şüur və təfəkkürdə, elm və texnikada, mədəniyyət və incəsənətdə, sosial həyatda baş verən yeniliklərə qarşı həssas olduğundan sosial-mədəni amillərin dilin zənginləşməsindəki rolunun müəyyənləşməsi dilin gələcək inkişaf perspektivlərinin proqnozlaşmasında xüsusi önəm daşıyır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Adilov M.İ. Verdiyeva Z.N. Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, maarif 1989, s.140.
2. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. Bakı, 1992.
3. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 2007, III cild, s.13.
4. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007, s.141.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1982, II cild, s.279.
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1982, VII cild, s.97.
7. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1982, X cild, s.27.
8. Cəfərov S. “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı 1960, ADU.
9. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2002, 357s.
10. Həsənov Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, maarif 1987, s.17.
11. Hüseynova A. Qloballaşma dillərin qarşılıqlı təsirinin sosial amili kimi, “XXI əsr mədəni paradigması multi-mədəni aspektdə”, Respublika elmipraktik konfransının materialları. Bakı, 2014, 234 s.
12. Hüseynov İ., Əfəndiyev T. Kulturologiya tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Mars print, NPF, 2012, s.109.
13. İsmayılov A. İqtisadi inkişafda insan kapitalının rolu, Bakı, Qafqaz Universiteti, 2013, 678 s.
14. Qurbanov A.M, Ümumi dilçilik 2 cilddə I c, Bakı, Maarif, 1989, s. 568.
15. Rüstəmov A. Sosial linqvistikanın aktual problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2005, 232 s.
16. Rüstəmov A. Müasir dövrdə Azərbaycanda etnodil prosesləri, Qartal nəşr., Bakı, 2001, 91 s.
17. Şükürova A. Dil təfəkkür və mədəniyyət əlaqəsi.

Rus dilində

18. Ворно Е.Ф, Кашеева М.А., Малишевская Е.В., Потапова И.А.
Лексикология английского языка. Л.: Государственное
учебнопедагогическое издательство, 1955, с. 171
19. Джафаргулиев М.А. Проблемы национального языка судопроиз -
водства в правотворческом и правоприменительной деятельности
на современном этапе. Диссертация на соискание ученой степени
доктора юридических наук. Москва, 1990, 439 с.
20. Мамедов Ф. Культурология. Баку: Симург, 2002 , 534 с.
21. Миролубов А.А. Культуроведение в системе современного
языкового образования // ИЯШ, 2001, №3, с.14.
22. Томахин Г.Д. Лексика с культурным компонентом значения // ИЯШ,
1980, № 6, с. 47-50.

İngilis dilində

23. Akmajian A., Denors R.A., Farmer A., K.X.Harnish R.M. An
Introduction to language and communication. MII Press-2001, p.30
24. Baku 2nd International Conference of Science, Baku, 2018, 260 p.
25. Baugh A.C. History of the England NY.1958, s.463
26. Chen G.M., Starosta W.J. Foundation of Inter-cultural Communication –
Needham Heights MA: Allyn and Bacon, 1998.
27. Crystal D. Style: The varieties of English, 2nd edition, London, 1987
28. Dundes A. The Study of Folklore. Prentice-Hall, Englewood Cliffs. N.Y.,
1965
29. Emmitt, M., & Pollock, J. Language and learning. 2nd edition. South
Melbourne: Oxford University Press, 1997, 228 p.
30. Jakobson R. Language and Culture // Jakobson. R. Selected Writings,
vol. VII. Studies in Linguistics & Philology, 1972-1982, pp. 101-112.
31. Jiang W. The relationship between Culture and Language // ELT Journal,

- vol. 54/4. Oxford: Oxford University Press, 2000, pp. 328-334
32. John M.Lipski "Orthographic. Variation and Linguistic. Nationalism, 1976, p. 37-48
 33. Hajiyeva A. English Lexicology. Baku: Science and Education, 2011, 248 p.
 34. Hoiyer H. Cultural implications of Some Navaho linguistic categories. New York, 1964 (Newsweek, 1971, Oct. 18, p.53).
 35. Husein Maqsudoğlu "Regional varieties of the Eng.lang, Baku 2012, Science and Education, s. 144-145 (üm. s.230).
 36. Hymes D. Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach, Philadelphia, 1974.
 37. Gaziyeva M.Y., Jafarova K.H, Zeynalova S.S. This is Great Britain. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 424 p.
 38. Gaziyeva M.Y., Aghabayli V.E., Mehdiyeva S.M, Culture and Communication, Baku – 2015, 252 p.
 39. Malinovski B. The problem of meaning in primitive languages. London, 1923, p.306.
 40. Marckward A.H. American English. N.Y., 1958, p.4.
 41. Orbek A. Early New England Prononciation, Ann arlor,19.

İnternet resursları

42. <https://www.amerikaninsesi.org/a/history-of-english/1573283.html>
43. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2013/sentyabr/326397.htm>
44. <http://www.cahid.info/archives/1737>
45. <http://www.cahid.info/archives/1337>
46. www.the.canadianencyclopedia.com
47. www.the.canadianencyclopedia.com/articles/folklore
48. <http://dchp.ca/DCHP-1/entries/view/fameuse>
49. <http://xalqqazeti.com/az/news/education/35003>

50. www.livescience.com/28945_american_culture.html 30 sentyabr 2013
51. http://mental.az/users/1/upload/files/%C4%B0ngilis_dilinin_oyrenilmesinin_zeruriliyi_haqqinda.pdf
52. [www. wikipedia.org](http://www.wikipedia.org)
53. https://en.wikipedia.org/wiki/Economics_of_language
54. www.ecenglish.com/learnenglish/lessons/christmas-expressions
55. [www.english-for-students-com vocabulary-professions.html](http://www.english-for-students-com/vocabulary-professions.html)
56. www.everyculture.com/Bo-Co/canada.html 7 oktyabr 2013. Countries and their cultures-BoCo-Culture of Canada
57. www.firstpeoplesofcanada.com
58. www.leveillee.net/ancestry/jeancadieux.htm
59. www.livescience.com/28945-american-culture.html 30 sentyabr 2013
60. The Encyclopedia Britannica 14 th ed. USA 1932 (v.1, 4)
www.britannica.com 1c-773
61. uphere.ca/issues/mart/1984
62. Varieties of English: Canadian English. Arizona University
[www/ic/Arizona/edu/lsp/CanadianEnglish/html](http://www.ic/Arizona/edu/lsp/CanadianEnglish/html)
63. Weird Canadian Superstitious and traditions. Lisa Wojna_
www.lonepinepublishing.com.cat/ 9781897278581